

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

DIPLOMSKI RAD

ŽENIN HABITAT IZ OČIŠTA INTELEKTUALCA
XIX. STOLJEĆA

Inge Privora

Mentor: dr.sc. Zvezdana Sikirić-Assouline, docent

U Zagrebu, lipnja 2017.

Sadržaj:

1. Uvodne postavke	2-4
2. Paradigma očišta hrvatskog intelektualca: Blaž Lorković	5-11
2.1. Mjesto i zadatak žene „imenito u kućnom gospodarstvu i u društvu“	5-7
2.2. Kućni prag – crta koja dijeli	7-11
3. „Žena se ne rađa kao žena, već to postaje“	12-18
3.1. Konstrukt nazvan „drugi spol“	12-13
3.2. Žene u sjeni	13-14
3.3. U znaku „prirodnoga života“: kuhača, preslica, vreteno	14-16
3.4. „Muž i žena su jedno, a to jedno je muškarac“	16-18
4. Utopijske vizije muške intelektualne elite i ženski otpor	19-25
4.1. Ženomrsci	19-21
4.2. Ženski otpor	21-23
4.3. Muški hegemonisti	24-25
5. Arhitektura ženskog habitata	26-30
5.1. „Muževna“ i „ženstvena“ arhitektura	26-28
5.2. Feminiziranje kućne sfere	28-30
6. „Za kuću vezana“ žena u strukturi „dugoga trajanja“	31-34
7. U očištu tiska, politike i javnoga mnijenja	35-53
7.1. Izlazak žene iz sjene	37-39
7.2. Očevi, sinovi i žene poduzetnice	39-41
7.3. Prožimanje spolnih uloga: muškarac i žena	41-42
7.4. Cilj obrazovanja: čedna, skromna i sramežljiva žena	42-46
7.5. Spolna politika i ženski identiteti	46-50
7.6. Razumjeti svijet, ali se od njega držati podalje	50-53
8. Varijacije ženskog očišta	54-59
9. „Obiteljska sreća“ viktorijanskog doba: muškarac zapovijeda, žena sluša	60-62
10. Ženstvenost kao patološko stanje	63-66
11. Hipokratova „hystera“ i njezine evolucije	67-71
12. Lepeza mijena i pobuna: kriza braka - žena u svijetu „lažnih alternativa“	72-82
12.1. Unatoč svemu „brak je udruga muškarca i žene“	75-78
12.2. Punokrvnost ženskog bića	78-82
13. Izazovi muškosti: „slika svijeta“, „lude ljubavi“ i romantika	83-85
14. Molly kao alter ego Joyceove seksualne Odiseje	86-87
15. Zaključak	88-91
16. Summary	92-93
17. Literatura	94-96

1. Uvodne postavke

Kada sam jednoga kišnoga dana, prije više godina, potražila utočište u pitoresknome antikvarijatu *Zlatarovo zlato* na početku zagrebačke gornjogradske Skalinske ulice, pogled mi je pao na knjigu, nekako gurnutu u stranu, pomalo oštećenu i prašnjavu, na kojoj sam pročitala ime autora: *Blaž Lorković* a potom i naslov: *Žena u kući i u društvu*. Bilo je to izdanje Matice hrvatske iz 1883. Cijena 10 kuna. Osjetila sam neodoljivi miris povijesti koji je izbijao iz knjige. Kupila sam je i ponijela kući. Čitajući Lorkovićev tekst tonula sam u spoznaju da sam nenadano pronašla pravi predmet i temu svojega budućeg diplomskog rada. Razmišljajući o tekstu Blaža Lorkovića, učenog hrvatskog intelektualca, gospodarstvenika i političara, rodom iz Jarče Polja u općini Neretić, krenula sam u veliku avanturu prikupljanja podataka i osmišljavanja budućih fragmenata teme diplomskog rada da bih, početkom ove godine, 2017., u tim razmišljanjima i domišljanjima stigla do one emotivno snažne scene pod Maurskim zidom na Gibraltaru kada znameniti književnik James Joyce iz muškog očišta u unutarnji monolog putene i karnalne Molly, junakinje svojega romana, unosi riječi koje je zamišljao da bi mogle biti erotske fantazije jedne žene ...tako sam od Jarče Polja stigla do Gibraltara.

Privukla me patina starine listova knjige dugih 134 godine. Tada je ugledala svjetlo dana u prvoj zagrebačkoj tiskarskoj radionici Karla Albrechta, osnovanoj i pokrenutoj na dvama mirazima njegovih supruga ...¹ Knjiga je to zanimljive povijesti, zato ću nastojati proniknuti koji su sve mogući utjecaji poglavito europskog kulturnog kruga nadahnuli Lorkovića...

Iako danas – zapravo već odavno – kuća i domaćinstvo nisu jedini ženin prostor privatnosti, rada i ljubavi, niti ona tu izgrađuje svoju puninu života, ipak je vidljiv napor da naslov ovoga diplomskog rada bude odjek sadržaja i ideja Lorkovićeve osebujne knjige koje kroz kućni prostor / *habitat*, o kojemu ću pisati, objašnjavaju položaj žene u hrvatskome društvu XIX. stoljeća.

Postavke u ovome su diplomskom radu obrađene kao izvor za povijest žena u obitelji, napose za produbljivanje saznanja o „domišljanju žene“ u stvarnosti i imaginariju – u krajnjoj crti u *očištu* – jednog senzibilnog i vrlo učenog muškarca, javnog djelatnika, znanstvenika i

---

¹ Usp. *Hrvatski biografski leksikon*, sv.1, Zagreb 1983., str. 68-69. – Carl / Karl / Dragutin Albrecht (1824.-1887.), litograf i tiskar. U Varaždinu se oženio kćeri Josipa Platzerera koja mu je u miraz donijela litografski tiskar. Tim je kapitalnim strojem 1851. u Zagrebu osnovao prvu litografsku tiskarsku radionicu. Nakon ženine smrti u novom je braku, također dobivenim mirazom, unaprijedio svoju tiskarsku djelatnost, a potom postaje suvlasnikom knjižare. Između ostalih kapitalnih izdanja, u Albrechtovoj je tiskari objavljena i spomenuta Lorkovićeva knjiga.

književnika, druge polovice XIX. stoljeća. Pristupajući pisanju osjećao je duh promjena u međuljudskim odnosima, napose u onim između spolova. U Lorkovićevu tekstu svoje su mjesto našle ideje onovremenih novih pogleda na ženu i njezinu ulogu u obitelji i izvan nje, nastale u srednjoeuropskom, djelomično i u zapadnoeuropskome kulturnom krugu, ali i neki osobni piščevi pogledi sukladni njegovom psihičkom profilu, životnom i profesionalnom iskustvu, svakako i intelektualnom senzibilitetu. I nakon prevladane vremenske distancije, Lorkovićeva knjiga postala je iznimno zanimljiva građa, povijesni izvor uklopiv u onaj metodološki niz novih historiografskih pristupa – interdisciplinarnih, multidisciplinarnih, i transdisciplinarnih – koje nazivamo poviješću svakodnevice, poviješću mentaliteta, poviješću senzibiliteta, poviješću roda i spola, ženskih studija. Na ukupno 165 stranica autor podastire građu koju bi današnji povjesničar ili proučavatelj srodnih humanističkih disciplina mogao iskoristiti u istraživačkom i metodološkom kontekstu, u onim granama historijske znanosti, odnosno subdisciplinama poput društvene povijesti, historijske antropologije, oralne / usmene povijesti, mikrohistorije, a poglavito rodne povijesti / *gender history*.

Već u heurističkom dijelu priprema za pisanje diplomskoga rada uvjerila sam se kako je pristup temi o povijesti žena – čak i kada je ograničen na jednu od bitnih sastavnica, na „muško očište“ – vrlo kompleksni problem. Iako još nema sveobuhvatne „sinteze“, o ženskome pitanju postoji mnogobrojna, rasuta i nesustavno objelodanjena literatura, poznata i manje poznata, proučena i neproučena arhivska građa. I sam fragment povijesti žena – *muško očište* iz ugla intelektualaca koji su ostavili najviše svjedočanstava – ukazao se kao golemi mozaik podataka, pa mi i nije preostalo drugo doli odabrati karakteristične pojedinosti i unijeti ih u tekst onako kako sam ih doživjela tijekom čitanja i razmišljanja o njima. Nastojala sam u rukopis utisnuti osobno stajalište, osobni, *ženski*, usto i neizbježno mozaični pogled na tematiku. I u zaključku, nastojim upozoriti na glavne teze.

U vremenu koje se otvorilo preda mnom pročitala sam niz članaka, monografija, studija, pokušaja djelomičnih sinteza, svjedočanstava i zapisa o različitim pristupima problematici povijesti žena i ženskim sudbinama u Europi, napose u Hrvatskoj XIX. stoljeća. Iz pročitanih radova izdvajam ona koja su postala nit vodilja u oblikovanju ovoga teksta. Početni dojam argumenta snage i unutarnje poticajne siline dobila sam od kulturnih razmatranja o „drugom spolu“ Simone de Beauvoir, a potom i ostalih kreativnih teza: znanstvenog pristupa istraživanju i sustavnom i teoretskom usmjeravanju problematike povijesti žena u radovima Michelle Perrot, Mirjane Gross, Dubravke Peić Čaldarović, Deborah Simonton i dr., pa me je zatim zaokupila misao kako odrediti mjesto žene u živoj stvarnosti, napose manipulacije nad njezinom osobnošću, tijelom i dušom, kako to osvijetliti činjenicama i

potkrijepiti argumentima (primjerice u knjizi Rosalind Miles, Dinka Župana, Jasne Čapo Žmegač, Chantal Thomas, Catherine Ormen) ... Posebnu sam važnost pridavala privatnoj i javnoj sferi ženske opstojnosti, njezinome „prostoru djelovanja“ u kući i izvan nje, njezinoj „vidljivosti i izlasku iz sjene“ (Bill Bryson, Peter Englund, Mirjana Gross, Ada Felice-Rošić, Iskra Iveljić...). Rod i politika, žena i njezin položaj u obitelji i društvu, žena u razmatranju stranaka i njihovih glasila (Mirjana Gross, Agneza Sabo, Joan Wallach Scott, Dinko Župan, Ida Ograjšek ...), a neizbježnom se pokazala i problematika ženskih sudbina, katkada opisana i biografijama jedinki, stereotipnim ili osebnim i neponovljivim slučajevima, jednako u znanstvenim, stručnim radovima kao i u književnim djelima (George Sand, Sigmund Freud, Henrik Ibsen, Wolfgang Schmale, Mario Vargas Llosa, Jacques Attali, Lino Veljak...). Ta i mnoga druga imena našla su se u tekstu diplomskog rada i svojim tezama pridonijeli njegovom konačnom obliku.

Inventivni radni poticaji, motivacije, zanosi ..., koji su uslijedili tijekom i nakon čitanja navedenih tekstova, uvjetovali su tematsku impostaciju naslova. Svijest o povijesti žena, njihova mjesta u društvu, u kući, u kuhinji, u postelji, u suživotu s muškarcima – sudbinski dogođenim, emotivno odabranim ili koristonosno nametnutim supruzima – počeo je razmatranjem žene u kući i u društvu iz *muškog očišta*, da bi se nastavio odajama sudbinski namijenjenim ženama, stereotipima o *vezanosti za kuću, obiteljskoj sreći, o ženstvenosti kao patološkoj opstojnosti*, o stvarnim, pretjeranim ili izmišljenim ženskim abnormalnim stanjima (poput histerije, nedostatka inteligencije, nekontroliranog ophođenja ...), pa sve do izazova muškosti, kritike *lažnih alternativa* iz filozofske perspektive i ženske pobune ... *Muško očište*, ključna je sintagma ovoga nastojanja, esencijalni kut promatranja ženinoga tijela, njezinoga bića i cijele lepeze pitanja i problema koji prate žensku opstojnost u XIX. stoljeću.

2. **Paradigma očišta hrvatskog intelektualca: Blaž Lorković**

Nakon mnogobrojnih istraživanja i objelodanjenih radova o povijesti žena na hrvatskome etno-kulturnom i političkom prostoru, željela sam predložiti još jedno (iš)čita(va)nje tekstova o toj temi. Jednako znanstvenih i publicističkih, kao i književnih u kojima nova čitanja donose i nova, dosad možda neprimijećena saznanja. U ovoj se fazi u središtu pozornosti – s punim pravom zbog sadržajnosti svojega djela – našao Blaž Lorković. Pravnik, ekonomist, profesor političke ekonomije i financijskih znanosti na Pravoslavnoj akademiji (koja prerasta u Pravni fakultet) u Zagrebu, publicist i književnik. Uz to bi valjalo dodati još i podatak da je zaslužio epitet najistaknutijega hrvatskog ekonomskog pisca XIX. stoljeća, popularizatora ekonomskih znanosti, vrsnog poznavatelja svjetskih gospodarskih problema i teorija razvoja. Bavio se i književnim radom, pisao je novele iz suvremenog života, a u zapaženom epistolarnom romanu ocrtao je život Antuna Nemčića.²

Za tematiku ovoga diplomskog rada poglavito su važni neki podaci iz Lorkovićeve života, prije svega njegovo siromašno podrijetlo (rođio se u skromnoj seljačkoj obitelji u Jarče Polju, u župi Novigrad pokraj Karlovca), teške prilike tijekom školovanja i studiranja, neimaština i odricanje, propali pokušaj da uhljebljenje nađe u klerikatu, iako je do konca života ostao vjernik i rodoljub, širitelj nacionalne ideje i hrvatskih nacionalnih osjećaja. Iako se radom i velikim zalaganjem uzdigao do visokih titula i laskavih priznanja,³ Lorković je kasnije, u razmatranje o ženi i njezinoj ulozi u obitelji, unio iskustva iz vremena kada se mučno probijao kroz život.⁴

2.1. **Mjesto i zadatak žene „imenito u kućnom gospodarstvu i u društvu...”**

U osamdesetim godinama XIX. stoljeća nicali su i sazrijevale i Lorkovićeve ideje o ulozi žene u hrvatskome društvu. Svoju je polaznu misao jasno izrekao i sam autor:

*O ženi pisalo se i piše se mnogo [...]. Ali među timi spisi riedki nastoje razložiti mjesto i zadatak žene u gospodarstvu, imenito u kućnom gospodarstvu i u društvu.*⁵

---

² Usp. Blaž Lorković, *Izabrana djela*, Zagreb 2002.

³ Usp. http://www.pravo.unizg.hr/pe/onkp/blaz_lorkovic (30.11.2013).

⁴ Blaž Lorković, *Žena u kući i u društvu*., nav. dj., str. 19-20.

⁵ Blaž Lorković, *Žena u kući i u društvu*, Zagreb 1883., str. 6.

Lorković je otkrio i svoje uzore, otkrio je kompilacijsku stranu svojih teza i ideja, otkrio je izvor svojih poticaja, drugim riječima, tumačeći Lorkovićev spis kao izvor nailazimo i na izvor izvora:

Ja sam se poslužio radnjami umnika prve vrste. Mislim dra. L. Steina, profesora na bečkom sveučilištu. Njegove knjižice: „Die Frau auf dem Gebiete der Nationalökonomie“ i druga „Die Frau auf dem socialen Gebiete“ pune su plemenitih misli, duhovitih opazaka i dubokih nauka.⁶

Uvjerava sebe u potrebu da se takva knjiga napiše:

Ali napokon rekoh; kušat ću, puklo kud puklo. A znate li što me je još poticalo? Duboko uvjerenje, da dobrobit, napredak i sreća obitelji zavisi o složnom radu, o marljivosti i štedljivosti obaju supruge. To je pravi i jedini put, na kojem iduć može se osnovati materijalna i duševna sreća obitelji, a preko ove i celoga naroda.⁷

„Žanrovski“ je Lorkovićeva knjiga prilično nedefinirana. Ona je kompilacija s prevedenim, preuređenim, djelomično i doslovce preuzetim dijelovima Steinova teksta. *Žena u kući* istodobno je knjiga dijaloga o viđenju zdravoga i društveno poželjnog bračnog života, zbirka savjeta i uputa za sretni i svrhoviti brak, poučno štivo i dr. Odjek u javnosti bio je iznimno velik, jer su autorove pouke pale na plodno tlo upravo u vrijeme početka modernizacije hrvatskoga društva.

Kada je knjiga ugledala svjetlo dana, Blaž Lorković navršio je 44 godine života, bio je tada ugledni redoviti profesor političke ekonomije i financijskih znanosti, prodekan i potom dekan Pravoslavnog i državoslovnog fakulteta, a upravo 1883. izabran je za rektora Sveučilišta u Zagrebu. No, Lorković je, nedvojbeno, u svoje rečenice i razradu misli unosio i svoje životne patnje, sjećanje na hladne hodnike prihvatilišta, sjemeništa i konvikta, na teško probijanje do uspjeha ..., ali i osjećaj odgovornosti i duboke moralnosti u dubini svoje ličnosti.

Prvih osam poglavlja Lorković posvećuje „dužnostima žene u kući i u kućnom gospodarstvu“ i naglašava da o njoj „govori kao o gospodarici u pravom smislu riječi“. ⁸ Lorković, kako sam ističe, u domeni kuće i obiteljskih interesa stavlja imperativnu obvezu:

.....tu i žena mora prionuti – naravski u sferi svojoj.⁹

---

⁶ Isto, str. 7.

⁷ Isto, str. 6.-7.

⁸ Nav. dj., str. 7.- 8.

⁹ Nav. dj., str. 7.

Kuća je, dakle, ženina sfera i u nju ona, udajom, treba unijeti već stečene navike domaćice, „najkrasniji miraz što ga roditelji mogu dati kćeri“:

.....da živo osjeća dužnost, da valja držati strogi red u kući, svaki dan i bez prestanka, red u kućanstvu, da se mora raditi svaki dan, od jutra do mraka, da se na tom osniva sreća njena, muža i djece [...] u tom pravcu uzgojena djevojka draža je mužu negoli one hiljade gotovine, što ih donosi za miraz druga, koja misli da je bog kuharice zato stvorio, da gospođe ne trebaju ni blizu k vatri, niti na trg, da im ne treba znati pošto je kilo riže ili masti [...]. Treba djevojka učiti da ne bude samo gospodja nego i domaćica [...]. Svaku večer, prije nego ide na počinak neka sračuna što je kroz dan potrošila i na što je, je li se točno držala svote koju smije izdati, jer samo tako može postići da se budu slagali njeni dohoci i troškovi, ne samo svakoga mjeseca, nego i ciele godine.¹⁰

Naoko se ove upute doimaju vrlo racionalne i neizbježne za održavanje svekolike obiteljske ravnoteže. No, unatoč nekim novim tonovima koji izbijaju iz Lorkovićeve strategije za uspješnu obitelj (primjerice isticanje važnosti ženine uloge i pohvala njezinom trudu „od jutra do mraka“), model, gotovo stereotip, žene-domaćice nije se izmijenio u odnosu na prijašnje shvaćanje. Nametnula mi se u tom trenutku dojmljiva rečenica francuske povjesničarke Michelle Perrot (na koju ću se vratiti u daljnjem izlaganju) koja naglašava da je “žena zapravo oduvijek gospodarica kuće“, da kućni rad „odolijeva razvoju jednakosti i da se slabo dijeli između muškarca i žene“. A dodaje još i ovo:

To je fizički rad koji troši tijelo, nekvalificiran i slabo mehaniziran. Krpa, vjedrica, metla, pregača, ostaju njegovi najvažniji instrumenti. Izgleda da se od pamtivijeka ne mijenja, od tamne pećine do zore socijalnih nastambi. Evo tri figure kućnoga posla: kućanica, gazdarica, služavka, koju je zamijenila kućna pomoćnica.¹¹

Perrot upozorava na mit o „dobroj kućanici“, skovan već početkom XIX. stoljeća, koju su ekonomisti i filozofi-moralisti proglasili „stožerom ekonomske i obiteljske ravnoteže“. Njezina kritika kao da izravno pogađa i samoga Lorkovića!

2.2. Kućni prag – crta koja dijeli

Krug ideja koje su glasno promicali iz Francuske ekonomisti i filozofi-moralisti, prenio se u Habsburšku Monarhiju i putem prevedenog i kompiliranog teksta Lorenza von Steina stigao do Hrvatske. Plejadi ekonomista-moralista pripada i Blaž Lorković. On otvoreno podržava činjenicu da žena, kada uđe u kuću, postaje „djelujuća sila“, da ona tada biva

---

¹⁰ Isto, str. 54-55.

¹¹ Michelle Perrot, *Moja povijest žena*, Zagreb 2009., str. 134-135.

„blagoslov muž“, da u tom prostoru ona “zapovijeda i vlada“ ... I svoje razmatranje završava usklikom:

*Carstvo žene jest kuća ...*¹²

Lorković, kako je navedeno, povezuje kuću i ženu u nerazdvojnu cjelinu. Uporno ponavlja svoj refren: *snaga doma jest – žena!* No, istodobno naglašava da je u domu:

*.....njeka viša tvorna sila protegnula liniju, a ta linija jače dijeli dvije različite stvari, negoli nepregledno more naše strane svijeta.*¹³

A ta je crta, pomalo euforično upozorava Lorković, „prag kućni“. I dalje teče Lorkovićeva priča: muž može biti „daleko od kuće svoje dvije, tri i više milja“, a može biti i u susjednoj „radionici ili pisaćoj sobi“ ...,

*.....pak što vidimo? U jednom i u drugom slučaju postoje s ove i s one strane praga dva posve različita reda, dvije strane jedne slike, kako se uvijek dotiču i popunjuju, ali se nikada ne smiješaju [...]; neda se tajiti da među jednim i drugim duboka je razlika. Onoga časa kad izađeš iz kuće svoje, kad prekoračiš prag doma svoga, ostavljaš obitelj, dolaziš u drugi svijet, u kojem radiš; a kad se vratiš domu svomu, ostaje iza tebe onaj drugi svijet u kojem si do sada boravio i poslovaio. U ovom času, kada si došav kući prekoračio prag svoj, nadješ se opet u drugom svijetu, u svojoj obitelji [...]. A kad se pojaviš na pragu, dočeka te žena. Znadeš da će to biti i raduješ se tomu dočeku, kad prekoračiš prag, topla njena ruka stisne tvoju, srdačni pozdrav razvedri ti čelo, ljubezne riječi razblaže dušu, poput jutarnje rose kaplju na muku i dnevni trud [...]. Ako je jaki muž, taj radnik i skrbnik, ponos kuće, smijem reći da je ljubezna razborita žena njezin najljepši ures.*¹⁴

Pa ipak, dijeli ih kućni prag!

Premda je Lorković svoj „priručnik“ naslovio *Žena u kući i u društvu* zapravo je ženu sa svim vrlinama, sposobnostima i duševnim osobitostima smjestio unutar doma. Ona unutar obiteljskoga kruga – dok komunicira s mužem, djecom, služinčadi, gostima i prolaznicima – savršeno koordinira njihov rad i određuje njihovo mjesto u kući, učinkovito potiče na obavljanje primjerenih poslova i time pridonosi sretnom, nekonfliktnom i uravnoteženom životu. No, kada joj Lorković dodjeljuje ulogu u javnome životu, „u društvu“, kako stoji u naslovu njegove knjige, tada joj pripisuje one iste vrline i osobitosti koje su njezinu vrijednost potvrdile unutar doma. Kada Lorkovićeva žena nastupa u javnosti, brinući se za siročad,

¹² B. Lorković, *Žena u kući i u društvu*, nav. dj., str. 56.

¹³ Isto, str. 56.

¹⁴ Isto, str. 58-59.

napuštenu djecu, posrnule djevojke, stare i nemoćne osobe ..., ona pritom samo prelazi prag doma i u svojoj nutрини nosi sve što obilježava njezino kućno biće, njezin *habitat*. Sintagmu *prag doma* Lorković koristi na nekoliko mjesta u knjizi, napose kada muž odlazi iz kuće na obavljanje svojih poslova i još više kada se vraća i prelazeći prag očekuje susret s toplinom doma i atmosferom opuštenosti koja mu je potrebna nakon dugih i napornih radnih sati. No, i ovaj primjer pokazuje kako je – promatrano sa stajališta *gender history* – mužev prelazak praga potpuno različit od ženinog. I vrednovanje rada spolova također je različito. Imenica *čovjek* u Lorkovićevu tekstu označava muškarca, odnosno muža. Prostor njegova bitnog djelovanja nije kuća, on se u njoj odmara od napornoga vanjskog posla, u kući doživljava opuštanje u čistom i dobro uređenom ambijentu, poslužen hranom i pićem. Po Lorkoviću tu brigu žena:

*.....ponavlja svakoga dana od jutra do mraka, brižno njeno oko gleda, marna ruka namješta, što možda kani izaći iz reda, što ga drži.*¹⁵

Na trenutke se Lorkovićevo štivo doima kao zanimljiva sociološka i kulturno-antropološka građa, no katkad kao da se pretvara u banalni priručnik za domaćice. S jedne strane hitra, bistra, svježa žena, neumorna kućanica spremna za rad od jutra do mraka, s druge – umorni muž:

*Muž dodje kući umoran, izmučen, pak da takav započme onaj posao! A ipak ga njetko mora obavljati. Tko da to učini? – Ta tko drugi nego žena? [...] Krpom i kofom u ruci tjera prašinu, vodom i sapunom mrlje; ako se štom podere, eto nje gdje iglom i koncem popravlja košulju i odielo; ona bdije da hrdja ne ošteti tvojih stvari, da se ne pokvari meso, mast, maslac, da je svako puče na svom mjestu, da je tvoja košulja biela kao snieg, ovratnik čist i pristojan, da na tvom pisaćem stolu ne bude prašine, da je svjetiljka čista, a odielo valjano pospremljeno; riečju „žena muža nosi na licu, a muž ženu na košulji“, kako liepo veli hrvatska poslovica. Žena nije samo vladarica, nego je i zaštitnica svoje kuće [...].*¹⁶

Iako Lorković neštedimice dijeli komplimente ženskom radu i veliča njegovu ulogu, popis svakodnevnih poslova vjerojatno ni u njegovo doba među djevojkama i ženama nije izazivao nikakav entuzijazam. Iz današnje perspektive gledano odlomak djeluje groteskno. Kao vrsni ekonomist i financijski stručnjak, Lorković je pokušao ovaj ženski rad „izmjeriti“ gospodarskim mjerilom:

---

¹⁵ Isto, str. 63.

¹⁶ Na i. mj.

Žena dakle držeći red i čistoću u kući, izpravljajući nedostatke prištedi time svake godine barma jedan postotak od vrijednosti svih pokretnih stvari u kući, jer bez njene pomnje sve bi prije propalo, prije se izrabilo. Recimo, neka ta prištednja iznosi na godinu samo pet for. u jednoj obitelji, to žena svake godine ne stvori, ne priskbi novih, nego sačuva pet for. Priznajem da to nije velik novac, ako misliš samo na jednu obitelj, premda i ta svotica može u stanovitim okolnosti vrijediti više nego drugi put deset for. Al pogledajmo cijeli narod. Neka ima u hrvatskih zemljah dvie stotine tisuća obitelji – a ima ih više – i neka se kod svake uštedi ovim načinom pet for., na cijelu godinu ta prištednja iznosi milijun for. A bome to je već lijepa svota i tu svotu prištedile bi hrvatske žene, jer muževi ne mogu. Za deset godina broji to deset milijuna for. Za toliko bi hrvatski narod u deset godina više imao, bogatiji bio, i to nastojanjem svojih kćeri, dobrih i brižnih domaćica, t.j. onih koje su u pravom smislu domaćice.¹⁷

Povučen tim „izračunima“, Lorković razvija dalje svoju tezu:

Ajmo dalje! Ako svaka domaćica dobro računa, ako nabavlja što treba, a briše stvari suvišne ili nekorisne, koje ničemu ne služe, osim besmislenim mušicam, može opet prištediti na godinu, recimo bagatelu – pet for. Na dvie stotine tisuća obitelji to opet donese dva milijuna for., dakle u deset godina dvadeset milijuna for. Zaista, za bogatiji i veći narod to je lijepe svotice! [...] Nije to nikakova chimera, nikakov plod bolestne fantazije: moguće je i izvedivo, samo treba volje za to.¹⁸

Domaćice su se tako našle u prilici da pridonesu nacionalnom dohotku! Malo je vjerojatno da bi se ovim naputkom poboljšalo financijsko stanje u bilo kojem društvenom sustavu, no primjer je zanimljiv za povijest mentaliteta druge polovice XIX. stoljeća u kojem su se prožimale mnoge gospodarske teorije, nalazeći svoj odraz i u ženskom pitanju. U završnim poglavljima knjige Lorković razmatra još jedan svoj, rekli bismo, idealizirani doživljaj žene – njezino „blagotvorno djelovanje u obitelji kao supruge, majke i odgojiteljice djece ...“.¹⁹ Poziva se na Platona i njegovu tvrdnju da su se u „prvom čovjeku nalazili žena i muž sjedinjeni u jednoj osobi“, da bi u tom *mytusu* pronašao instituciju braka:

Ukupno čovječanstvo podijeljeno je u dvie osobe, u dva spola: muški i ženski; brak je pako ona zajednica u kojoj se traži i nalazi jedinstvo njegovo. Ni u samom mužu ni u samoj ženi ne izrazuje se podpuno ideja čovječanstva. Istom ženitbeni drugovi predložuju u malom cijeli svijet. [...] Kad se u braku sdruže muž i žena, nastaje istom cijeli čovjek; ta je sveza tjelesna i čudoredna, iz nje nastaje obitelj. [...] Obitelj je prav i najstarija ljudsko-čudoredna zajednica; uz jezik i vjeru vidimo kod svih naroda ovoga svijeta i obitelj.²⁰

---

¹⁷ Isto, str. 66-67.

¹⁸ Na i. mj.

¹⁹ Isto, str. 105.

²⁰ Isto, str. 106.

Ideje koje su poslije Francuske revolucije preplavile europski kontinent u nekom su obliku, bez obzira na povremene zastoje i „vraćanja“ unazad, promijenile mentalitete i identitete „staroga režima“ i uvukle se i u tzv. „konzervativna društva“ XIX. stoljeća. „Dugo trajanje“ tradicionalnih vrijednosti teklo je i dalje, štoviše, nezaustavljivo se protegnulo i kroz XX., a svjedoci smo i njegove prisutnosti u XXI. stoljeću. Odlomci Lorkovićeve teksta kao da naliče na atmosferu nedavnoga „referenduma o obitelji“ u Hrvatskoj 2013.! Štoviše, i Lorković u daljem tekstu svojih pouka upozorava na opasnost ideja koje šire „njeke usijane glave“:

U braku i osnivanju obitelji izražuje se i sloboda naša [...]. Bez slobodne privolje neima pravoga braka. Dokinućem braka, što su ga iskale njeke usijane glave komunističke novoga vremena, izčeznuo bi za uvijek prvi temelj društva ljudskoga. Pojedini čovjek ne može se smatrati čovječanstvom en miniature, a kamoli da bude on sam čovječanstvo; istom muž i žena predstavljaju čovječanstvo u malom, pa i to samo kad se sdruže u obitelj, a ne svaki njih za sebe.

Napisane vrlo davno, u nekom drukčijem dobu, Lorkovićeve ideje i postavke, pripadaju ideologiji i pogledima na svijet druge polovice XIX. stoljeća, no neke od njih pokazale su – uz neizbježne modifikacije – duboku ukorijenjenost i kontinuitet opstojnosti. Spis *Žena u kući i u društvu* Blaža Lorkovića zasigurno je plijenio pozornost suvremenika tijekom 80.-tih godina XIX. stoljeća. Nesumnjivo se i Lorkovićev pristup bar nekim od ondašnjih djevojaka i dama činio kavalirski i džentlmentski. Nema dvojbe da je dijelom svojih teza autor ublažavao tenzije i sukobe u mnogim onodobnim brakovima. No, njegove su postavke i pogled na brak, napose na ulogu žene u njemu, bile ne samo konzervativne i dijelom zastarjele, već su predstavljale idiličnu sliku iz muškog očišta. *Žena u kući i u društvu* tek je izvrsna građa za proučavanje mentaliteta druge polovice XIX. stoljeća i kontinuiteta nekih ideja koje su – u okoštalom obliku – stigle do našega doba.

3. „Žena se ne rađa kao žena, već to postaje“

U povijesnim je zbivanjima i kontinuitetu društvenih promjena, svaka situacija jednako (pozitivno ili negativno) utjecala na muškarce kao i na žene, no zabilježena je najvećim dijelom jedino povijest muškaraca i njihova postignuća. Tek je manji dio žena našao mjesto u povijesnim prikazima, njihova je uloga prešućena. Filozofkinja Agnes Heler lucidno je zaključila da žene nikad nisu prestale biti vlasništvo muškaraca. Njima je davana nehistorijska uloga, žene nisu stvarale historiju samo su je podnosile...(...), a uvijek su bile u društvu onih koji su najviše patili.²¹

3.1. Konstrukt nazvan „drugi spol“

Osim dinamične uloge žene u povijesti i njezine nazočnosti u svakodnevici – jer žena je i pokretač, motor života iz dana u dan ... – još je nedovoljno proučena i povijest ženske podčinjenosti, odnosno kako je uopće dolazilo do sve težih oblika podređivanja, ovisnosti, katkad i otvorenog podjarmljivanja? Iz istrnutih fragmenata saznanja o razvoju ljudskoga društva moglo bi se zaključiti da su žene bile slobodnije u prijašnjim razdobljima nego što se to događalo u kasnijim epohama. Uz neke od prirode dane neizbježnosti, na ženska su se bića sručile društvene konvencije tolikom silinom da je čak u XX. stoljeću snažno odjeknuo krik jedne iznimne predstavnice toga spola:

*Žena se ne rađa kao žena, već to postaje. Nikakva biološka, psihička i ekonomska predodređenost ne definira lik koji ženka čovjeka dobiva u društvu; čitava civilizacija stvara taj prijelazni proizvod između mužjaka i kastrata nazvan ženski rod. Isključivo posredovanje drugih može od jedinke stvoriti Drugog (...).*²²

Drugim riječima, ovom općepoznatom izjavom Simone de Beauvoir je ukazala na činjenicu da je ženski spol određen ne biološkom već društvenom definicijom, te da se shvaćanje sebe kao žene formira pod utjecajem okoline. Žene su, drži de Beauvoir, definirane kao „drugi spol“ od strane patrijarhata, a dominantna skupina društva – dakle budni nadzor „muškog očišta“ – ženama neprestano lijepi sve nove i nove stereotipne epitete. Svojim je opsežnim djelom De Beauvoir izrekla oštru kritiku nametnutoga stanja prema kojem je muškarac apsolutan i transcendentan, a žena nedovršena i osakaćena.

---

²¹ Agnes Heler, *Teorija istorije*, Beograd 1984. str. 408.

²² Simone de Beauvoir, *Drugi spol*, sv. II. *Životno iskustvo*, Beograd 1982., str. 11.

Žene su nedvojbeno žrtve patrijarhalnih zakona, podčinjene pravilima i vrijednostima koje su mahom donosili muškarci. Podređenost žena ogleda(la) se u činjenicama da je ženama bilo oduzeto pravo izbora muža, uskraćivala im se sigurnost unutar braka, stavljen je naglasak na žensku dužnost razmnožavanja te im je zaniijekano svako uživanje u spolnom činu. Tako je najviša vrijednost prebačena sa ženskosti na plodnost i djevičanstvo.

3.2. Žene u sjeni

Kada je europsko društvo iskoraknulo iz srednjega vijeka, promijenila se i temeljna paradigma dominantnih uloga u društvu, u prvi se plan probila težnja i potreba za znanjem. Znanje je sve više postajalo moć i uvjet bez kojega se nije moglo uzeti vlast u ruke. No, ženama je bio uskraćen bilo kakav oblik pristupa znanju. Opravdavallo se to „prirodnom“ ulogom žene i njezinom, također „od prirode danom“ niskom inteligencijom i tobožnjom mozgovnom ograničenošću. Odbacivanje tih ukorijenjenih stereotipa i krčenje puta k znanju, pravu na znanje i njegovo širenje, sve do našega doba ostalo je promicateljskom krilaticom i borbenim načelom ženskih pokreta.

Istodobno s Lorkovićevim razmatranjima čitala sam i vrlo informativne i poticajne tekstove profesorice Mirjane Gross (1922.-2012.), znanstvenice sa znanjem i stavom, koja je u hrvatskoj historiografiji odigrala važnu promicateljsku ulogu i pridonijela širenju područja istraživanja novim znanstvenim paradigmama, metodama i sadržajima. Tematskom području njezina interesa pripadala je i povijest žena koju je definirala kao *novu subdisciplinu znanstvene historije*.²³ Nakon što su Ujedinjeni narodi 1948. proglasili ravnopravnost žena, počeli su postupno nicati radovi koji su iz drukčijih uglova proučavali povijest žena – zapostavljenog ili isključenog spola. U idućim će desetljećima ovo područje povijesne znanosti doživjeti snažan zamah, praćen polemikama o putovima i metodama istraživanja.

Početni se iskorak temeljio na činjenici da se tradicionalna politička i događajna historiografija u prvome redu bavila „znamenitim muževima“, pa su žene u povijesti ostajale „nevidljive“. ²⁴ Profesorica Gross upozorila je na novu tendenciju: pri istraživanju društvenih struktura i skupina – i to onih „odozdo“ i u svakodnevicu – žene postaju ne samo „vidljive“, već i vrlo važan činitelj života u prošlosti. Nakon što su u početku dominirala proučavanja „znamenitih žena“ čije su biografije dodavane „znamenitim muževima“, posljednjih četrdesetak godina prevladava nastojanje da se prikaže udio žena u povijesnome razvoju

---

²³ Mirjana Gross, *Suvremena historiografija – Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 1996., str. 343.

²⁴ Na i. mj.

društva. Pritom je – od osamdesetih godina prošloga stoljeća – potpuno odbačena ideja da se ženska „polovica svijeta“ obrađuje kao poseban i izoliran dio, već je „povijest žena“ prerasla u „povijest spolova“ (*gender history*)²⁵ u kojoj se istražuju kompleksne raznolikosti prožimanja muških i ženskih oblika identiteta u dinamičnom razvoju prošlih stoljeća. Objašnjenje toga pojma važno je i za pristup tekstu Blaža Lorkovića kao povijesnom izvoru za povijest žena u Hrvatskoj. M. Gross doslovce piše:

*Na engleskom postoji izraz gender koji, za razliku od sexa, ima društveno-povijesno značenje. Riječ je o društvenom odnosu spolova koji se uglavnom mijenja zajedno s promjenama oblikâ moći. [...] Sve je više radova koji odnos spolova istražuju kao i druge društvene nejednakosti. Gender History u svakom slučaju razvija svijest o tome da su prošle i sadašnje okolnosti različite u iskustvima muškaraca i žena. Brojne su kritike da je pritom glavna tema zapravo 'viktimizacija žena', tj. koncentracija na njihov potlačeni položaj. No, mnoge autorice ne postupaju tako te nastoje pokazati da su i žene imale određenu kulturnu snagu. Još postoji tendencija jednostrana opisa ženskih iskustava usprkos različitu položaju ženâ u pojedinim društvenim slojevima i promjenama u odnosu spolova.*²⁶

U idejama Lorkovićeve teksta često se može naići na, svakako slučajnu, podudarnost ovih razmišljanja.

3.3. U znaku „prirodnoga života“: kuhača, preslica, vreteno

Povjesničarke, uz neke muške kolege, neprijeporno znanstvenoistraživačka avangarda moderne povijesti žena²⁷ - suglasne su u činjenici da je današnja percepcija spola i roda „najvećim dijelom posljedica razvoja rodnih odnosa, posebice onih utemeljenih u XVIII. stoljeću, ali i posljedica razvoja kulture i znanosti uopće“.²⁸ Spolovi i njihovi međusobni odnosi moraju se istraživati kao društveni, politički i kulturni entiteti. Ne mogu biti svedeni na činjenice izvan povijesti, a pogotovu ne na pojednostavljene i uopćene „primarne ili urođene principe ili uzroke“.²⁹ Interdisciplinarna istraživanja bjelodano pokazuju „postojanje tri

---

²⁵ Isto, str. 348.

²⁶ Na i. mj.

²⁷ Pokušaj sintetskog pristupa predstavlja knjiga *Storia delle donne in Occidente dal Rinascimento al Età moderna*, Bari 1991. (*Povijest žena na Zapadu od Renesanse do modernoga doba*) od šesnaestero autora, petorica su muškarci. Nema sumnje da povijest žena istražuje daleko već broj povjesničarki negoli povjesničara.

²⁸ Dubravka Peić Čaldarović, *Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 29, Zagreb 1996., str. 281.

²⁹ Na i. mj.

osnovna principa rodnog razlikovanja: biološkog, institucionalnog i socijalno-psihologijskog³⁰.

U kontekstu ovih razmatranja valja se još jednom vratiti postavkama Mirjane Gross, u svom radu koji daje pregled teorijskih stavova zapadnoeuropskih predstavnica ženskih studija, ističe da:

*Ženske studije nužno moraju biti interdisciplinarne, uključujući etnologiju, psihologiju, socijalnu psihologiju, sociologiju, politologiju, filozofiju i medicinu, ali uvijek povijesnom orijentirane jer im treba povijesno opravdanje. Njihov je cilj, dakle, da preispitaju tradicionalne pojmove, strukture mišljenja i znanstvene kategorije koje je izgradila „muška“ znanost, nastojeći postići preokret u razumijevanju svih ljudskih aktivnosti i osnovnih pitanja spoznajnog stila te epistemoloških vrijednosti.*³¹

Literatura o povijesti žena – kao i sama povijest ženskoga pitanja – predstavljaju jednako velike izazove čitateljima i proučavateljima, pa često poneka bilješka i bibliografski podatak za sobom povuku niz sadržajnih i nadovezujućih asocijacija. Uz tekstove Mirjane Gross pozornost mi je privukla i pregledna monografija s autobiografskim naznakama francuske povjesničarke Michelle Perrot pod naslovom *Moja povijest žena*³². Uz ostale važne podatke, autorica citira riječi francuskoga književnika, oduševljenog pristaše Revolucije i zagovornika društvene jednakosti Sylvaina Maréchela (1750.-1803.), „krajnjeg ljevičara“, koji je 1801. objavio *Nacrt zakona o zabrani poduke čitanja ženama*, ističući da žene moraju smatrati čašću što im je:

....majka priroda namijenila misiju da budu zaokupljene isključivo kućanskim brigama,

te da za njih:

---

³⁰ Isto, str. 282.

³¹ Isto, str. 283.

³² Izd. Ibis grafika, Zagreb 2009. – Posvojnim pridjevom u naslovu (*Moja povijest žena / Mon histoire des femmes*) autorica čitateljima želi naglasiti važnost ženske povijesti i opisati kako je od asistentice klasične filologije postala avangardna proučateljica *gender*-povijesti. Naime, kao mladu ljevičarku i sudionicu u poslijeratnim štrajkovima pariških radnika, začudilo ju je što su svi transparenti bili naslovljeni na muško radništvo. Samo se za radnike i službenike muškoga spola tražilo smanjenje radnog vremena, bolje uvjete rada i pravednije plaće, iako se u masi nalazilo puno radnica i službenica. Osim toga, u policijskim su izvješćima štrajkaši muškoga spola navedeni kao *prosvjednici* koji zahtijevaju svoja prava, dok se ženski štrajkaški dio spominje ružnim epitetima: *babe, rošpije, histeričarke* ..., koje se unose policajcima u lice, grebu ih, pljuju itd. Svojim je iscrpnim – individualnim i kolektivnim – istraživanjima potaknula zanimanje za žensko pitanje i, dakako, povijest žena.

.....nije knjiga ili pero, već kuhača, preslica ili vreteno ... Jer u bračnome životu dolazi do sablazni i razdora ako žena zna podjednako ili više od muža [...].³³

Perrot navodi slična razmišljanja i u spisima poznatoga konzervativca Josepha de Maistre (1753.-1821.), anarhista Pierrea Josepha Proudhona (1809.-1865.), čak i književnika Emila Zole ...³⁴ Unatoč tomu, pogled na obrazovanje žena gotovo se istodobno promijenio u cijeloj Europi. Školovanje djevojaka u osnovnome obrazovanju počinje oko 1880., a u srednjem oko 1900. godine.

Kontinuitet života, ali i još mnoga neproučena arhivska vrela (mnoga su nažalost uništena kao „nevrijedna“) svjedoče kako su žene obavljale najniže ali za opstanak obitelji i društva ključne i neophodne poslove. Unatoč tomu, taj je trud i napor žena ostao nepriznat, bez statusa, ugleda i poštovanja. Naprotiv, prevladala je „nevidljivost“ ženskih poslova. Žene su ostajale u *sjeni*, katkad i u *mraku*. Unutar toga „mraka“ izbrisani su mnogi svijetli tragovi! Primjerice, dok je pisao svoje knjige Alexis de Tocqueville³⁵ bio je u kontinuiranoj prepisci sa suprugom, umnom i obrazovanom, koja mu je u pismima slala dokumente, tražene podatke, ali i osobne primjedbe, sugestije i savjete. Time je neprijeporno pridonijela vrijednosti muževih djela. Nakon smrti supružnika arhivisti su sačuvali de Tocquevillova pisma, ali su – kao suvišna i nekorisna – spalili ona njegove supruge!³⁶

3.4. „Muž i žena su jedno, a to jedno je muškarac“

Devetnaesto stoljeće – obilježeno značajnim industrijskim i tehnološkim napretkom – izmijenilo je strukture staroga svijeta. Raspadala su se i nestajala starinska obiteljska gospodarstva, a time se promijenila i uloga žena, suočenih s rigidnom spolnom podjelom rada – muškarac postaje obrazovani, izučeni ili priučeni stručnjak, kvalificirani radnik čijim se trudom i zaradom hrani obitelj. Dok su u prethodnoj epohi oba spola sudjelovala u prikupljanju dobara i prihoda, sada je muškarac dobio epitet *hranitelja obitelji*, a žena je svedena na manje važnu i nižu razinu. Podjela rada u još je većoj mjeri marginalizirala ženu, prepuštenu domaćinskim poslovima, skrbi oko odgoja djece, tek s rijetkim prilikama da

---

³³ M. Perrot, nav. dj., 107.

³⁴ Isto, str. 108.

³⁵ Alexis de Tocqueville (1805. – 1859.), francuski mislilac, teoretičar politike i povjesničar, autor djela *O demokraciji u Americi* (1835.) i *Stari režim i revolucija* (1856.). Usp. hrvatski prijevod de Tocquevillova djela *Stari režim i Revolucija* (Zagreb 1994.) s pogovorom Rade Kalanja, *Modernost Tocquevillova poimanja demokracije*, str. 256-275.

³⁶ Usp. M. Perrot, n. dj., str. 19.

ostvari zaradu na nižim i loše plaćenim poslovima. Mit o muškarcu-*hranitelju* dugo je odolijevao osporavanjima ženine uloge i njezina doprinosa.

Prodorom politike u javni život i pojavom novih programa ženske emancipacije, već od druge polovice XVIII. stoljeća, u prvome planu počinju se isticati zahtjevi za pravom glasa, a potom i drugih sloboda, primjerice građanskih prava, zahtjeva za školovanjem, zapošljavanjem, prava na tjelesnu emancipaciju, kontrolu rađanja ... Jačanje ženskoga pokreta i borba za ženska prava nastavljaju se iz stoljeća u stoljeće – iz osamnaestog u devetnaesto iz devetnaestog u dvadeseto, a prenijela su se i u dvadeset i prvo ... U tom je razdoblju ženski pokret prerastao u snažnu i utjecajnu društvenu i političku silu. Može se ustvrditi da pokret više nije isključivo žensko područje djelovanja, već da uživa potporu mnogih utjecajnih muškaraca, pojedinih vlada i značajnih ustanova. Unatoč tomu, sudjelovanje žena u političkom i javnom životu spor je i mjestimičan. „Ženske kvote“ – unatoč obećanjima (napose predizbornim) – još su uvijek daleko od postignuća. U dubinskoj strukturi mnogih društava XXI. stoljeće i nije uspjelo prevladati spolnu segregaciju.

Primijetila sam povijesnu nazočnost dominantnih, moćnih, uglednih muškaraca koji su nastojali spriječiti ulazak žena u bilo koji oblik javnoga prostora. Uvjeravanje žene u njezinu inferiornost svenazočna je strategija – i ne samo *moćnih i uglednih* već većine muškaraca – u stoljećima koja prethode današnjici. Na neke od tih „velikana“ upozorila je i Michelle Perrot³⁷, pa sam i slučajeve koje ona navodi uključila u ispise. Evo, primjerice, što je znameniti i mnogo slavljani engleski književnik Samuel Taylor Coleridge (1772.-1834.) neuvijeno istresao u lice svojoj velikoj ljubavi Sari Hutchinson (šurjakinji pjesnika Wordswortha)³⁸ za kojom je čeznuo, nastojao osvojiti njezino srce i zadobiti njezinu ruku:

*Po spolu, postignućima te količini i kakvoći prirodnih darovitosti, bilo osjećajnih ili misaonih, ti si manje vrijedna.*³⁹

Iako obuzet strašću i preplavljen emotivnim osjećajima (što se vidi i u njegovim stihovima), ljubljenu je Saru smjestio, iz svojega dubokog uvjerenja, u inferiorni mentalni okvir koji pripada ženama (pa i onim koje volimo!). A Sir William Blackstone (1723.-1780.) ovjenčan epitetom „najvećeg engleskog pravnika“, lakonskim je cinizmom komentirao postojanje spolova u bračnoj vezi:

---

³⁷ Michelle Perrot, *Moja povijest žena*, Zagreb 2009., str. 7 i dalje.

³⁸ *Engleska književnost* (uredili Breda Kogoj-Kapetanić i Ivo Vidan), Zagreb 1986., str. 87.

³⁹ Rosalind Miles, *Ženska povijest svijeta. Tko je skuhao Posljednju večeru?*, Zagreb 2009., str. 295.

Pozornost privlači i fragment razgovora između Beatrice Webb (1858.-1943.), engleske sociologinje i ekonomistice – za ono doba visoko emancipirane žene – sa stručnim savjetnikom i mentorom, profesorom Londonskoga sveučilišta. Način kako je svoju sugovornicu i cijenjenu znanstvenicu s visoka poučio o odnosu spolova, karakterističan je za muško stajalište prema ženskom pitanju još koncem XIX. stoljeća:

*Budući da je žena biće drugoga reda, prestane li mu biti podređena, muškarac više neće imati razloga da je oženi. Brak je žrtvovanje muške slobode koji će muški stvorovi trpjeti samo dotle dok on podrazumijeva predanost žene muškarcu, dušom i tijelom. Stoga žena ne smije razvijati vještine na način koji u muškarcu budi nelagodu: snaga, hrabrost i neovisnost nisu privlačni na ženi, a suparništvo u muškim poslovima posebno je odbojno ...*⁴¹

Okoštale se strukture mišljenja – navlastito stereotipa i predrasuda – iznimno sporo mijenjaju. U nastavku teksta iznijet ću sažetak nekih od ključnih etapa toga dugog hoda povijesti žena – iz nekadašnjeg *mraka* prema današnjoj *sjenovitosti* ... Ujedno je to i poveznica mozaičnih primjera i sintetičnih postavki iznesenih u ovome tekstu. Iako je historiografija već odavno otvorila poglavlja povijesti žena i u svojem krilu okupila mnogobrojne stručnjakinje – uključujući i povjesničare-muškarce koji slijede nove pristupe – još nije napisana sustavna sinteza *povijesti žena*.⁴² Neka poticajna djela ipak predstavljaju značajan iskorak u takvim nastojanjima.⁴³

---

⁴⁰ Na i mj.

⁴¹ Beatrice Webb, *My Apprenticeship*, London 1926., str. 9. Navedeno po Miles, *Ženska povijest*, n. dj., str. 299.

⁴² Usp. M. Perrot, n. dj., str. 9., autorica napominje kako je tekla organizacija rada za sustavno proučavanje povijesti žena: od početka kada, kako navodi, „nismo znale kako predavati tu povijest; nismo imale ni materijala, ni metoda, od svega samo pitanja“, pa do obraćanja sociolozima, kulturnim antropolozima i povjesničarima ... Odazvala su se i neka vrlo poznata, tada avangardna imena francuske humanističke znanosti: Pierre Vidal-Naquet, Jacques Le Goff, Emmanuel Le Roy Ladurie, „pionirka u proučavanju spolnosti Mona Ozouf“, Jean Chesneaux i dr.

⁴³ Možda je dosad najznačajniji rezultat ostvaren tandemskim zalaganjem Michelle Perrot i Georgesae Dubyja na promicanju istraživačkih nastojanja oko izlaska žena iz tame i nevidljivosti u prošlosti, okupljanjem mnogobrojnih suradnika u ostvarenju serije knjiga pod naslovom *Povijest žena na Zapadu*. Istraživački rad o antičkoj povijesti žena koordinirala je Pauline Schmitt Pantel, srednjovjekovno je doba obradila Christiane Klapisch-Zuber, Renesansu i moderno doba zajednički su vodile Arlette Farge i Natalie Zemon Davis, devetnaesto stoljeće Geneviève Fraisse i Michelle Perrot, a dvadesetom je istraživački doprinos dala znanstvena ekipa s voditeljicom Françoise Thébaud. Držim nepotrebnim navoditi imena svih šesnaestero suradnika, no zanimljiva je njihova rodna distribucija – jedanaest povjesničarki i petero povjesničara. Imala sam priliku vidjeti talijansko izdanje *Storia delle donne* nakladnika Laterza, Bari 1991.

4. Utopijske vizije muške intelektualne elite i ženski otpor

Čovječanstvo znači čovjek: čovjek je ono što čini civilizaciju, a žena je samo čini biološki mogućom i u najboljem slučaju samo je održava. (Žena stvara čovjeka.) Žena predstavlja dopunu, ali seksualnu i time emocionalnu dopunu, ne intelektualnu. Muškarci su jedni drugima intelektualne dopune ...

Fernando Pessoa, *Heteronimi*

4.1. Ženomrsci

Koncem XIX. stoljeća, odnosno, točnije, u njegovom posljednjem desetljeću – rekli bismo *na pragu novoga doba* – još je jednom izbila u prvi plan rasprava o nejednakosti spolova, odnosno naglo se počela afirmirati stara ideja o svekolikoj dominaciji muškarca nad ženom. Pojavio se cijeli niz osebnih, pa i bizarnih očista u kojima je muškarac doživljavao ženu. Tako je, primjerice, talijanski psihijatar, antropolog i kriminalist Cesare Lombroso (1835.-1909.), u djelu širokog odjeka među europskim i svjetskim intelektualcima, teoretski ocrtao tip žene kriminalke i prostitutke, te postavio općenitu hipotezu o ženinom inferiornome biću. Njegova znamenita rečenica iz 1895. glasi:

*Žena je intelektualno i fizički muškarac zaustavljen u razvoju.*⁴⁴

Lombroso je – kao znanstvenik svojega doba – ovu za žene omalovažavajuću postavku dopunio objašnjenjem da je žena stoljećima u većini civilizacija bila podvrgnuta nepravednim kvalifikacijama. Zapravo bi navedenu izjavu kao i onu koja slijedi trebalo sjediniti kao konačno Lombrosovo stajalište o ženi:

*Utvrđena inferiornost kod žena često se javlja s iznimkama koje svakoga dana postaju sve izrazitije i mnogobrojnije u onoj mjeri u kojoj napredak civilizacije briše razlike između dva spola, kao što između naroda izjednačava klase i statute ...*⁴⁵

---

⁴⁴ Žak Diga [Jacques Dugast], *Kulturni život u Evropi na prelazu iz 19. u 20. vek*, Beograd 2007., str. 179.

Ipak je određenoj kategoriji žena – pozivajući se na primjere iz razvijenih zemalja (Austrije, Sjeverne Amerike, Engleske i Francuske) – priznao poneku razinu sposobnosti u obavljaju poslova:

*Od prije nekoga vremena, jednakost žena, premda je zakon ne priznaje, ipak se uistinu prihvaća u mnogim granama uprave kao u socijalnoj pomoći, obrazovanju djece, novinstvu itd., granama u kojima je ona ravna muškarcu, a često ga i nadmašuje.*⁴⁶

Unatoč tomu, Lombroso i u svojem razmatranju o „normalnoj ženi“ nastoji „znanstveno“ dokazati – slijedeći Darwinove teorije o evoluciji i antropometrijska proučavanja – njezinu urođenu inferiornost.⁴⁷

Jacques Dugast upozorio je na još jednu iznimno važnu studiju koja se odnosi na XIX. stoljeće, onu bečkoga filozofa Otta Weiningera pod naslovom *Spol i karakter*. Njegove su postavke – za koje mnogi tvrde da predstavljaju vrhunac zapadne mizoginske tradicije – snažno odjeknule u književnim i uopće umjetničkim krugovima jer su, osim antifeminističkih, sadržavale i antisemitske ideje. Sugestivnim, premda iz današnjeg ugla gledano pomalo suludim tezama, Weininger je u početku zaveo mlade, lucidne i napredne intelektualce kao što su Herman Broch, Karl Kraus, Georg Trakl, Franz Kafka, Ludwig Wittgenstein, Emile Cioran, te mnoge druge. Weiningerovo stajalište uklapalo se u trend antifeminizma, otpora Freudovoj psihoanalizi i tada modernim književnim temama o krizi identiteta muškosti kao i strepnjama od razbuktavanja ženske seksualnosti, navlastito moći „fatalne žene“.⁴⁸ Njezina pojava, snaga privlačnosti, istodobno i strah od oslobođenog libida, neukrotivog i izvan nadzora, dezorijentirao je muškarce koncem XIX. i početkom XX. stoljeća i često ih usmjeravao prema – autoerotizmu, homoseksualnosti, mazohizmu ..., podsvjesno i prema strahu od žene uopće. Mnogi književni likovi, svakako i dio muškaraca u svakodnevnome životu, ophode se kao „dekadentni dendiji“, kao seksualni neurotici puni kompleksa zbog svoje društveno negativno obilježene i pravno kažnjive homoseksualne orijentacije.⁴⁹

Autor navodi primjer „podcjenjivanja žena autorica književnih djela“ iz znamenitoga romana Romainea Rollanda, *Jean-Christophe* (1904.–1912.), proze epskoga zamaha u oslikavanju duhovne klime razdoblja koncem XIX. stoljeća:

---

⁴⁶ Na i. mj.

⁴⁷ Na i. mj..

⁴⁸ Isto, str. 180.

⁴⁹ Isto, str. 180-181.

Iz ovih poplavljenih ravnica isparava 'l'odeur de la femme' (miris žene). Ovdašnja književnost vrvjela je od žena i muškaraca-ženki. Dobro je da žene pišu, ako imaju iskrenosti da naslikaju ono što nijedan muškarac nije sasvim uočio: dno ženske duše. Ali malo ih se usudilo to učiniti; većina ih je pisala samo da bi privukla muškarca: isto su toliko lagale u svojim knjigama kao i u svojim salonima; bljutavo su se uljepšavale i koketirale s čitateljem.⁵⁰

Naveden je i slučaj znamenitoga Emila Zole, kojem Dugast zamjera olako „usvajanje klišeja“ mainstreama i kolebanje u stajalištu prema ženama. Kao primjer navodi neki Zolin novinski članak iz kolovoza 1896. u kojem francuski pisac ističe potrebu za emancipacijom žena s jedne da bi se s druge strane oštro suprotstavio zahtjevima feministkinja za jednakošću spolova:

... odatle do toga da ženu smatraju ravnom muškarcu i prihvaćaju kao takvu dalek je put. Ona ni moralno ni fizički ne može polagati pravo na tu jednakost i emancipacija treba biti ostvarena jedino sukladno našim običajima, navikama, rekao bih čak predrasudama našeg društvenog ustroja.⁵¹

Zola je očito prihvatio neke argumente Cesare Lombrosa. Iako je taj pisac 1898. postao znamenit svojim pozitivnim i naprednim pamfletom *Optužujem (J'accuse!)* u poznatoj Aferi Drayfus, iako se zalagao za obrazovanje djevojaka, ipak je ženu u prvome redu povezivao s njezinom „reproduktivnom funkcijom“. Smatrao je da školovanjem mlade žene treba pripremiti da postanu dobre majke i pomoćnice svojih supruge. Karakterističan je i naslov njegova romana – *Plodnost* (1899.) – iz kojega se razabire da Zola slijedi sliku žene kakvu je zamišljala većina muškaraca njegove generacije: žena je „istodobno slaba i opasna, zavodnica i sklona iskušenjima, zagonetna i fatalna“.⁵²

4.2. Ženski otpor

Čini se da je seksistička ideologija, stoljećima nazočna u europskom duhu, upravo u drugoj polovici XIX. i na početku XX. stoljeća (prije velikog obrata nakon Prvoga svjetskog rata), dostigla svoj uspon u književnosti i umjetnosti. Ona je nastavila širiti antifeminističke stereotipe ponikle iz psihoanalize i socioloških teorija.⁵³ No, s druge strane, od osamdesetih godina XIX. stoljeća u nizu europskih država isticani su zahtjevi koje bismo današnjim

---

⁵⁰ Isto, str. 181.

⁵¹ Na i. mj.

⁵² Navedeno iz Dugastova teksta, nav. dj., str. 181-182.

⁵³ Isto, str. 182.

terminom mogli nazvati „feminističkim“. Zanimljiv je i postanak te kovanice: ona je preuzeta iz medicinskog nazivlja za oznaku „nedostatka muževnosti kod muškarca – *feminizirani muškarac*“! Isticanje „prava žena“, nastojanje da se ostvari težnja za njihovom životnom samostalnošću, ali i punomjerno sudjelovanje u javnome životu pa i političkim odlukama ... u prvi su plan dovele pokret „sufražetkinja“ (napose u Engleskoj). Godine 1903. osnovana je udruga *Women's Social and Political Union* koja se isticala organiziranjem pacifističkih prosvjeda, primjerice štrajkova gladu, što je uzdrmalo dominantnu „mušku kulturu“.⁵⁴

Diljem Europe prenosila se ne samo fama znamenite drame Henrika Ibsena (1828.-1906.) *Nora* (ili *Kuća lutka*) iz (1871.)⁵⁵ već se, potaknuta tim djelom, pojavila i sve više širila kritika predrasuda i stereotipa o ženama. Glavna protagonistkinja Nora i njezin suprug odvjetnik, žive naizgled u skladnom braku, no ženina je svakodnevnica, iako se odvija uobičajenim ritmom, ispunjena potiskivanjem njezinih želja, htijenja i nada. Drama je obilježena potresnom katarzom kada Nora napušta svoj dom, *Kuću lutaka*, kako bi postala osoba od krvi i mesa, legitimnih želja i samoostvarenja a ne tek lutka kao što je bila dotad. Iako je dio gledatelja i javnoga mnijenja bio iznenađen ovakvim završetkom komada, iako je kritika isticala neuvjerljivost razloga zbog kojeg Nora napušta svog muža i svoju djecu, jer se smatralo da je to suprotno ženskoj naravi, ubrzo su se razbuktale rasprave ne samo u nordijskim zemljama već i u Europi uopće. Problem emancipacije žena, organizacije braka, uloge žene u obitelji i javnome životu više se nije moglo zaobilaziti.⁵⁶

Iz drugog ideološkog ugla, ali usmjereno prema osvješćivanju problematike ženskoga pitanja, značajne je dosege ostvarila Clara Zetkin (1857.-1933.), njemačka revolucionarka i članica međunarodnoga radničkog pokreta, koja nakon odlaska u emigraciju (1882.) djeluje u Francuskoj, Austro-Ugarskoj, Italiji i Švicarskoj. Osim što je svojom djelatnošću stvarala povijest ženskoga pokreta, tim je nastojanjima pridonijela i znanstveno-publicističkim knjigama, poglavito djelima *Žensko pitanje i socijalizam* te *Žene i Komunistička partija*. U njezine zasluge pripada organizacija prve međunarodne konferencije žena (1907.), na kojoj je izabrana za tajnicu saveza. Tri godine kasnije *Međunarodna Konferencija žena* u Kopenhagenu je proglasila 8. ožujka Danom žena radnica. Clara Zetkin bila je usto i istaknuta politička djelatnica njemačkog i međunarodnog radničkog pokreta te suradnica Engelsa i Lenjina, bila je plodna spisateljica, publicistkinja i izvanredna oratorica.⁵⁷

---

⁵⁴ Isto, str. 183.

⁵⁵ Usp. Henrik Ibsen, *Nora / Kuća lutka*, Zagreb 2007.

⁵⁶ Žak Diga [Jacques Dugast], *Kulturni život* str. 184.

⁵⁷ Na i. mj.

Napose je iznimna i važna uloga Flore Tristan (1803.-1844.), ličnosti burnog i potresnog života, paradoksalne žene plemenita podrijetla i statusa „parije“⁵⁸, ponižene supruge koja napušta muža i brine se o svoje dvoje djece (nakon smrti trećega)⁵⁹, pokušavajući istodobno pronaći način i za osmišljavanje osobne egzistencije. Osim iskustva iz osobnoga života, Flora je nova saznanja stjecala iz putovanja Peruom i Europom, osobito za višemjesečnoga boravka u Londonu (1839.) kada je doživjela stvarnost industrijskih i rudarskih postrojenja, surovi rad žena i djece, potresne uvjete stanovanja i tragične oblike trošenja onog malo slobodnoga vremena u krčmama i bordelima. Suprotno toj mračnoj slici, na strani vlasnika i bogatih vidjela je raskoš i bahatost, ali i ponižavajući položaj višestruko izrabljivanih žena ... Flora Tristan angažira se u dvostrukoj borbi – onoj socijalnih prava potlačenih i za prava žena. Jedna je epizoda napose zanimljiva: kada je stigla u francuski grad Nimes u hotelu su joj odbili dati sobu, jer su tamo, po tadašnjim propisima, mogle odsjedati samo udane žene i djevojke u pratnji, dakle „dame“ pod zaštitom muža ili roditelja. Ona sama – bez takve pratnje! – nije mogla odsjesti u hotelu!⁶⁰ Agitirala je za prava žena u Parizu, Lyonu, Toulonu, Toulouseu, Dijonu, Rouanu, Marseillesu ... Izmučena naprezanjima, razočarana nerazumijevanjem i odbijanjem onih od kojih je očekivala pomoć, bolesna i slomljenih iluzija, Flora Tristan umire u Bordeauxu (14. studenog 1844.) u 44-oj godini života na jednome od svojih promidžbenih organizacijskih putovanja.

Razdoblje između 1880. i 1910. iznimno je važno za afirmaciju ženske kulture i poticanju raspravljanja o njoj, ne samo zbog pojave mnogih pregalaca koji su se zalagali na tom planu, primjerice John Stuart Mill ili Friedrich Engels, već je to bila i posljedica zapošljavanja žena. Industrijalizaciju prati i razvoj republikanskih ideja i demokracije – čak i u zemljama u kojima su se na vlasti još održali carevi i kraljevi – ali i povećavanje ženske čitateljske publike, sve brojnije unatoč nastojanju za restrikcijom školovanja žena.⁶¹

---

⁵⁸ Otac Flore Tristan bio je španjolski vojskovođa Mariano Tristan y Moscoso, rođen u drevnoj, bogatoj i moćnoj peruanskoj obitelji koja je pretendirala na izravno podrijetlo od Montezume, no budući da sa svojom ženom nije sklopio legalan brak, a ubrzo je i umro, Flora i njezin brat rodili su se kao „djeca izvan braka“, često nazivani „bastardima“.

⁵⁹ Njezina kći Alinae Marie postat će majka znamenitoga francuskog slikara Paula Gauguina (1848.-1903.). Sjajnu dokumentarističko-književnu prozu o Gauguinu, ali i o Aline Mariji i Flori Tristan (uključujući i njezinu borbu za prava žena), napisao je Mario Vargas Llosa, *Raj iza drugog ugla*, Zagreb 2007.

⁶⁰ Tu je epizodu dokumentirano, prema uspomenu same Flore Tristan, opisao Vargas Llosa, *Raj*, nav. dj., str. 260-261.

⁶¹ Žak Diga [Jacques Dugast], *Kulturni život*, nav. dj., str. 184.

4.3. Muški hegemonisti

Doba prosvjetiteljstva stvorilo je višestruko osmišljen, gotovo sveobuhvatan, koncept muškosti. Temeljio se navlastito na spolnome identitetu, na konstrukciji idealne muškosti. Taj je model svoje konačne konture dobio između 1860. i 1880. i postao je hegemonistički koncept muškosti, a povezan je s usponom ideologije građanskoga društva.⁶² Valja, međutim, istaknuti da „građanski model“ nije bio ograničen na gradsko područje i da se od konca XVIII. stoljeća njegova nazočnost odražavala i u seoskome ambijentu, čiji je dio bio povezan s gradskim elitama. Nalazi se nedvojbeno unutar mnogih sastavnica komunikacijske mreže grad – selo. Od druge polovice XIX. stoljeća građanski model muškog hegemonizma proširit će se i na radništvo. Iako taj društveni uzorak muške prevlasti crpi svoju snagu iz kapitalističkih odnosa, iz militarizma, nacionalizma i imperijalizma, zadržao je osebujna obilježja europskog ili, kulturološki gledano, „zapadnog modela“. Schmale naglašava kako se takav hegemonistički model „jedva ticao“ Jugoistočne i „tek donekle“ Istočne Europe.⁶³ Autor ove razlike stavlja u upravno proporcionalnu ovisnost: ako su prevladavale agrarne i tradicionalne ovisnosti, poput kmetstva, to je manje postojalo preduvjeta za širenje hegemonističkoga koncepta muškosti. Po Schmaleu taj koncept predstavlja stalni, jednako javni kao i individualni, izvor sukoba, jer se on, u krajnjoj crti, ne odnosi samo na muškarce već i na sveukupno društvo. Uloga žena i „model ženskosti“ definirani su prema muškosti.⁶⁴ Ujedno postaju sve širi društveni diskursi koji pogoduju utjecaju koncepcije muškoga „hegemonističkog modela“. Uz tradicionalne, u kojima se ističu razlike između spolova – medicinska djela, moralističke upute, književnost, teološke propovjedi i vjerska literatura, ikonografija, novine, primjeri iz svakodnevnoga života ... – pojavljuju se čimbenici nastali tijekom industrijske revolucije i privrednoga razvoja uopće, kao i modernizacije društva (stajališta poslodavaca, pravo na obrazovanje i stručno usavršavanje, sindikalni pokret, štrajkovi, položaj u obitelji ...). Schmale navodi misao francuskoga sociologa Pierrea Bourdieua (1930.-2002.):

---

⁶² Wolfgang Šmale [Wolfgang Schmale], *Istorija muškosti u Evropi (1450 - 2000)*, Beograd 2011., str. 160-161.

⁶³ Isto, str. 161-162.

⁶⁴ Na i. mj.

*Hegemonistička muškost manifestira se u 'mode de l'évidence', ona postaje somatizirana, što rezultira jednim dihotomno-spolnim vizualnim i komunikativnim razdvajanjem javnog i privatnog prostora. Sve, doista sve: idejno, materijalno, tjelesno, moralno, habitualno, biva dihotomno-spolno i asimetrično obilježeno superiornom muškošću.*⁶⁵

Schmale zaključuje da je „u kasnome XIX. stoljeću hegemonistička koncepcija muškosti ugušila sve ostale alternativne koncepcije“.⁶⁶ No, muško-ženski odnosi – koliko su god stoljećima bili u znaku dominacije „jačega spola“ – ipak se toliko prožimaju da ih je nemoguće odvojiti. Pokazuje to i izum jedne, najprije glomazne, potom sve manje i manje „sprave“, čija je uporaba isprva služila muškom nadzoru nad osebujnim ženskim spolnim nagonima i njihovom medicinskom obuzdavanju, a potom, postupno, za stimuliranje užitka. Riječ je o – vibratoru! Namijenjen ženama u svim fazama tehničkog usavršavanja i znanstveno-antropoloških spoznavanja, vibrator je neprijeporno bio i svojevrsno „muško očište“ u ženinu psihi i zagonetnu spolnost. S jedne strane mizoginske, s druge feminističke ideje ispreplitat će se tijekom XIX. stoljeća, sve do velikoga preokreta koji je nastupio nakon Prvoga svjetskog rata.

---

⁶⁵ Isto, str. 163.

⁶⁶ Isto, str. 243.

5. Arhitektura ženskog habitata

Poznata i cijenjena stručnjakinja Ade Felice-Rošić⁶⁷, istodobno je i nekonvencionalna intelektuala koja pitanju *kuhinje*, uz *spavaću sobu*, glavnim prostorima ženinoga *habitata* iz muškog *očišta*, pristupa sa znatiželjnom superiornošću, budući da su i kuhinja i spavaća soba tipične *ženske odaje* i bitni dijelovi arhitekturnog uređenja kuće i stana. Felice-Rošić ističe kako je potaknuta „vrištećom podzastupljenošću arhitektica u kanonu, ali i često nevidljivom, naturaliziranom upisanošću roda u prostor“, odlučila upozoriti na neke moguće smjerove feminističke interpretacije arhitekture, zatim uputiti na prožetost arhitektonske prakse i kritike rodnim stereotipima, govoriti o položaju arhitektica u kolektivnom sjećanju i o utjecaju feminizma na promjenu arhitektonskog diskursa. Leslie Kanes Weisman u manifestu *Women's Environmental Rights* (1981.) jezgrovito objašnjava zašto nam je takva intervencija potrebna i koji su njezini potencijalni dometi:

*Neka bude potvrđeno: Izgrađeni okoliš je u velikoj mjeri stvaranje bijelog, muške subjektivnosti. To nije niti nepristrano, niti uključivo ljudsko. Feminizam znači da smo u potpunosti prepoznali ovu slabost okoliša i nastavili misliti i djelovati iz tog priznanja.*⁶⁸

5.1. „Muževna“ i „ženstvena“ arhitektura

Rodna se potka kroz povijest arhitekture posebno dobro može pratiti u jeziku arhitekture. Već u antici Vitruvije uparuje dorski red s muškim likom, jonski sa ženskim, a korintskom redu pridružuje figuru djevice. Rodne se razlike temelje na masivnosti (širini) i stupnju dekoriranosti. Što je stup vitkiji i ukrašeniji, to je „feminiziraniji“. Henry Wotton u XVII. stoljeću ide korak dalje povlačeći paralelu između korinskog reda i figure kurtizane.

---

⁶⁷ URL. <https://pogledaj.to/arhitektura/arhitektura-i-feminizam> (29.06.2016.) Privukao me poticajni tekst *Arhitektura i feminizam* objelodanjen na internetskoj stranici poznate arhitektice iz Rijeke Ade Felice-Rošić. Njezino zanimanje za feminizam i arhitekturu, kako sama otkriva, dobilo je snažan poticaj nakon konferencije posvećene tom pitanju, održane u Leipzigu početkom 2016. Dojmovi i suptilni komentari, navlastito opis stanja duha Ade Felice-Rošić privukli su moju pozornost: „Zapljusnula me čudnovata mješavina emocija u rasponu od energizirajuće euforije potaknute novim impulsima (ženska umjetnička kolonija u XIX. stoljeću! feministička utopijska arhitektura u književnosti! ideja neseksističkog grada! kuhinja, kuhinja i kuhinja!) do osjećaja zakirutosti (zašto se ovim nismo bavili na fakultetu?) i srama (banalno, ali i iznimno poražavajuće, zašto nisam bila u stanju nabrojati više od pet arhitektica?)“.

⁶⁸ Na i. mj.; napomena: osobni prijevod, izvorni navod: “Be it affirmed: The built environment is largely the creation of white, masculine subjectivity. It is neither value-free nor inclusively human. Feminism implies that we fully recognize this environmental inadequacy and proceed to think and act out of that recognition.”

U XVIII. stoljeću dominantna „muževna“ vizija zgrada koristi se kao sredstvo distinkcije od feminiziranog rokoka. Jacques-François Blondel izvodi karakteristike “ženstvene” arhitekture — naivnost, nježnost, manjak robusnosti — iz svojstava jonskog stupa preporučujući njegovu primjenu na ladanjsku vilu, kraljičine odaje, fontane i građevine povezane s božanstvima vode i zemlje. S druge strane, dorski red i odgovarajuća “muževna” arhitektura trebaju se istaknuti na zgradama vojnog karaktera, građevinama podizanima u čast herojima i prinčevskim odajama. “Muževna” je arhitektura konstruirana kao ozbiljna, reprezentativna, vidljiva u javnom prostoru i politički značajna, a njezino je “ženstveno” naličje (nerijetko privatni) prostor dokolice. Iako se “ženstvena” arhitektura u tom smislu može čitati kao trivijalna, bezazlena stranputica, ona uvodi i određenu potencijalno opasnu, subverzivnu ambivalentnost. Adrian Forty ovako interpretira blondelovsku poziciju:

*Muška je arhitektura bila neupitno superiornija od ženske, muška arhitektura je bila odlučna, izražavala je svoju svrhu jasno, ne s više ukrasa nego što je neophodno, a prenosi strukturnu čvrstoću i trajnost; dok je ženskoj arhitekturi, osmišljenoj da očara, bio dopušten određeni stupanj okolišanja i dvosmislenosti.*⁶⁹

Zrcala koja proizvode konfuzno osjećanje prostora ili pak nerazlučivost dekorativnih od konstruktivnih elemenata (što aludira i na fluidnost, stereotipnu karakteristiku ženstvenosti) neke su od manifestacija destabilizacije značenja koja će bitno utjecati na *queerfeministička* čitanja arhitekture.

Još jedan zapanjujući primjer apologije virilne arhitekture izašao je iz pera Louisa Sullivana, američkog arhitekta koji se krajem XIX. stoljeća proslavio — ni manje, ni više — projektiranjem robnih kuća obraćajući se feminiziranom ukusu (primjerice, elaboriranim dekoracijama prizemlja) s ciljem privlačenja novootkrivene niše potrošačica. Pišući o zgradi Marshall Field's Wholesale Store, djelu Henryja Hobsona Richardsona s kraja XIX. stoljeća u Chicagu, Sullivan si daje maha ekstatično uživajući u maskuliniziranom idealu zgrade:

*Ovdje je čovjek za vas kojega trebate gledati. Čovjek koji hoda na dvije noge umjesto na četiri, ima aktivne mišiće, srce, pluća i druge organe; čovjek koji živi i diše, koji ima crvenu krv; pravi čovjek, muževan čovjek; životna snaga - širok, snažan uz poplavu energije - cijeli muški!*⁷⁰

---

⁶⁹ Isto. Napomena: osobni prijevod, izvorni navod: “Masculine was unquestionably superior to feminine architecture, masculine architecture was resolute, expressed its purpose clearly, with no more decoration than was absolutely necessary, and conveyed structural solidity and permanence; while feminine architecture, meant to charm, was permitted a degree of equivocation and ambiguity.”

⁷⁰ Isto. Napomena: osobni prijevod, izvorni navod: „Here is a man for you to look at. A man that walks on two legs instead of four, has active muscles, heart, lungs and other viscera; a man that lives and breathes, that has red blood; a real man, a manly man; a virile force — broad, vigorous and with a whelm of energy — an entire male”

Građevina se u tekstu transformira u (neodoljivo pompozno komični) produžetak muškog tijela koje dominira svojom okolinom i navodno izaziva divljenje promatrač(ic)a. Žensko se tijelo koristilo i kao metafora za urbane patologije i nered. Primjerice, u tekstovima baruna Haussmanna, voditelja velike obnove Pariza u XIX. stoljeću kojom su nepravilne srednjovjekovne strukture zamijenjene parkovima i širokim bulevarima, Barbara Hooper pronalazi predodžbu Pariza kao bolesnog i poročnog ženskog tijela koje će se urbanom transformacijom (uz malu pomoć paternalističkog modernizirajućeg nasilja) iz prostitutke pretvoriti u vrlo ženu.

U razdoblju modernizma rodne se metafore sreću znatno rjeđe, što Adrian Forty objašnjava odbojnošću tadašnjeg arhitektonskog diskursa prema izvanarhitektonskim kategorijama i, u zrelom modernizmu, ozloglašenošću ekstremne maskulinizacije arhitekture u fašističkim režimima. Ipak, Forty upozorava, naizgled neutralan i apstraktan jezik moderne arhitekture, kao i arhitektura sama, nisu lišeni privilegiranja maskulinog ideala. Fetišizacija forme, konstrukcije i strukture nauštrb “trivijalne” dekoracije, “zločinačkog ornamenta” nastavak je slavljenja maskulinih ideala u novom ruhu.

5.2. Feminiziranje kućne sfere

Rod je implicitno upisivan ne samo u tekstove o zgradama, već i u arhitektonsku praksu — prostorna segregacija rodova nije moguća bez arhitektonskih i urbanističkih konstrukcija, što na dnevnoj bazi susrećemo u naizgled trivijalnoj pojavi urinarne segregacije. Na arhitektonsku praksu od XIX. stoljeća nadalje iznimno je utjecala “ideologija dviju sfera” — razdvajanje radnog mjesta (muške sfere) od doma (ženske sfere). Prostorno je razgraničenje gorljivo artikulirao John Ruskin:

*Ženska moć je za vladanje, a ne za borbu, - a njezin intelekt nije za izume ili stvaranja, već za slatka organiziranja, uređivanja i odluke. Ona vidi osobitosti stvari, njihovu zahtjevnost, kao i mjesta gdje pripadaju. (...) Čovjek, u svojem grubom radu u otvorenom svijetu, mora susresti sve opasnosti i poteškoće; - njemu pripadaju neuspjeh, uvrede, neizbježna pogreška: često biva ranjen i prigušen; Često zaveden; i UVIJEK je ojačan. Ali on čuva ženu od svega toga; u svojoj kući, dok vlada njom, osim ako ona sama to nije tražila. To je prava priroda kuće - to je mjesto mira; sklonište, ne samo od svih ozljeda, ali i od svih terora, sumnje i podjele.*⁷¹

---

⁷¹ URL. <https://pogledaj.to/arhitektura/arhitektura-i-feminizam> (29.06.2016.). Napomena: osobni prijevod, izvorni navod: „*The woman's power is for rule, not for battle, — and her intellect is not for invention or creation, but for sweet ordering, arrangement, and decision. She sees the qualities of things, their claims, and their places. (...) The man, in his rough work in open world, must encounter all peril and trial; — to him,*

Od XIX. stoljeća kućna se sfera intenzivno feminizira, što implicira ženski autoritet u namještanju toga prostora, ali i pokušaje da se žene zadrže u sferi privatnog, partikularnog — na sigurnoj udaljenosti od javnog prostora i arene moći. Razdvajanje privatne i javne sfere svoj je idealni oblik doseglo u konceptu kuće u predgrađu — entiteta fizički razgraničenog, kako od Drugog (važno je da je kuća slobodnostojeći objekt, bez dijeljenja zida sa susjedima), tako i od javne sfere. Dolores Hayden ističe da je upravo suburbani prostor temeljna pozornica reprodukcije rodne neravnopravnosti koja je potporanj za muški plaćeni rad (breadwinner), a kontejner za ženski neplaćeni rad (homemaker).

Rodna se asimetrija u prostoru doma u najčišćem obliku susreće u kuhinji, prostoriji u koju su žene implicitno upisivane sve od raskida s dominantno klasnom paradigmom podjele poslova u kućanstvu i odumiranja koncepta posluge. Konflikt između maksimalno produktivne kuhinje (po modelu laboratorija ili tvornice), “komunikativne” kuhinje spojene s dnevnim boravkom i kolektivizacije kuhinjskih aktivnosti odražava različite pristupe problematici kućanskih poslova. Prvi je pristup utjelovljen u strogoj i asketskoj Frankfurtskoj kuhinji Grete Schütte-Lihotzky iz 1920-ih. Prevodivost fordističkih načela tvorničke proizvodnje (koje je za potrebe kućanstva adaptirala Christine Frederick razrađujući dnevne koreografije kućanice i optimizirajući redoslijed kuhinjskih elemenata) nenamjerno prokazuje analogije između kućanskog i plaćenog rada. Feminističke kritičarke Frankfurtskoj kuhinji zamjeraju segregaciju domaćice, ali i nefleksibilnost, zadanost prostornog rješenja koje odiše modernističkom žudnjom za preodgojem i prosvjećivanjem. Upravo je ta rigoroznost navela stanar(k)e na male subverzije i “pogrešno” korištenje kuhinje — od zajedničke večere svih članova kućanstva u ovom uzanom prostoru do demontiranja i skladištenja omraženih kuhinjskih elemenata (usprkos zabrani!). Ne treba iz vida izgubiti niti klasnu dimenziju — Schütte-Lihotzky nije se bavila kuhanjem, a nije ju zanimala niti direktna komunikacija s krajnjim korisnicama i slušanje njihovih potreba. Da bi priča bila još složenija, ova arhitektica, iako načelno socijalističkih nazora, nije podupirala ulazak žena u sferu plaćenog rada videći tu pojavu kao neugodnu posljedicu ratne oskudice. U obrazloženju postavke poziva se na tekst Dennisa Kuttinga: *Nova konstrukcija za nove ljude?*⁷²

---

therefore, must be the failure, the offence, the inevitable error: often he must be wounded, or subdued; often misled; and ALWAYS hardened. But he guards the woman from all this; within his house, as ruled by her, unless she herself has sought it, need enter no danger, no temptation, no cause of error or offence. This is the true nature of home — it is the place of Peace; the shelter, not only from all injury, but from all terror, doubt, and division.“

⁷² Isto. Napomena: osobni prijevod, izvorni navod: „*Neues Bauen für neue Menschen?*“ *Planungen städtischer Verwaltungen und Aneignung durch die Bewohner im sozialen Wohnungsbau der 1920er Jahre, Deutsches Forschungsinstitut für Öffentliche Verwaltung...*“

Danas omiljeno rješenje kuhinje kao otvorenog prostora spojenog s dnevnim boravkom ili pak kao prostorije prikladnih dimenzija koja se koristi za druženje ublažava prostornu segregaciju te se ostatak kućanstva (barem vizualno) konfrontira s kuhinjskim poslovima. Ipak, mnoge su feministice uvjerene da se pitanje kućanskih poslova — plaćenost, raskid s rodnim esencijalizmom — može riješiti samo korjenitom transformacijom kuhinjskog prostora, bilo njegovom profesionalizacijom i izmicanjem iz prostora doma (kako su predlagali socijalistički režimi), bilo manje formalnim udruživanjem više kućanstava.

6. „Za kuću vezana“ žena u strukturi „dugoga trajanja“

Nakon što se u društvenom razvoju Hrvatske XIX. stoljeća počeo nazirati neki napredak u odnosu na položaj žene, ona je – kako je već spomenuto – i dalje ostajala, da parafraziramo feudalnu definiciju kmeta, „za kuću vezani“ obiteljski subjekt. Ono što zahtijeva bar hipotetski odgovor jest dojam da i same žene pristaju na takav životni partnerski suodnos. Nema otpora tom još uvijek neravnopravnom odnosu između spolova. Takav dojam ostavljaju ne samo izjave seoskih (svakako i mnogih građanskih) žena zapisane u etnološkoj građi, već poglavito njihov način života, u potpunosti usklađen s fatalističkim stajalištima. Postavlja se, dakle, pitanje zašto je to tako? Otkud to neobično mirenje s inferiornim položajem u obitelji i društvu?

Hrvatsko građansko društvo u velikom je postotku seljačkih korijena, seljačkoga podrijetla i tradicionalnoga pogleda na svijet. Ono je obilježeno seljačkim mentalitetom, tradicionalnim senzibilitetom i duboko ukorijenjenim životnim pravilima i nepisanim zakonima pučke kulture. Zakoni i pravila pučke kulture puno su snažniji i moralno jače obvezujući od bilo kojih pisanih zakona pravne države. Iako pravna država posjeduje aparat prisile, on je u sjeni običajnog prava i njegovoga moralnog nadzora. U ovom potonjem i ne postoje novčane globe ni zatvor, ali kršenje pravila vodi isključivanju iz kolektiva, osudi i bojkotu sredine ... U pravnoj državi muškarac može istući ženu / suprugu i za to odgovara po zakonu, dok u pučkoj, seljačkoj kulturi to ne smije činiti. Dok ga pravna država kažnjava po „tom i tom članku“, u običajnom je pravu nasilnik obilježen sramotom i svim posljedicama koje iz toga proizlaze. Evo primjera:

Ne čuje se da bi neki tuka svojo ženo. Ku bi, to bi bila za njega vela sramota (Ne čuje se da bi netko tukao svoju ženu. Kada bi to učinio, bila bi to za njega velika sramota.).⁷³

Pritom je važno naglasiti da se od žene traži poslušnost i pokorno izvršavanje obveza i muževljevih naredbi. Prema običajnom pravu žena „treba trpet' po volji Božjoj“, pa i same njezine nevolje potječu od „Boga koji joj je njih dao za pokoru“.⁷⁴ Kada čitamo radove etnologa i svjedočanstva samih seljaka koje oni objavljuju, gotovo da bismo mogli ustvrditi kako se pučka kultura u XIX. stoljeću još uvijek više pridržavala odredaba Tridentskoga

---

⁷³ Fran Novljan, Boljun. *Kmiecki život i už(a)nci*. Etnološka monografija (1898.-1899. i 1950.-1960.), Zbornik za narodni život i običaje HAZU, knj. 58, Zagreb 2014., str. 224.

⁷⁴ Na i. mj.

koncila (1545.-1565.) negoli odluka vlade u Beču ili Sabora u Zagrebu! U istarskom selu Boljunu bila je isključena mogućnost da bi neki par živio nevjenčano:

*Tega ni da bu moški i žienska prez zakona živeli ...*⁷⁵

Svi ovi citati iz davno zapisane i nedavno objelodanjene etnološke građe potkrjepljuju postavku da je hrvatska obitelj, hrvatski muškarac i hrvatska žena u XIX. stoljeću bila mentalno srasla s tradicionalnim pravilima / „zakonima“ o ulozi spolova i da su tu tradicionalnu okoštalost, te strukture „dugoga trajanja“ – da upotrijebim moderni historiografski izričaj – prenijeli i u XX. i XXI. stoljeće. No, to nisu relikti, nisu prevladani ostaci prošlosti, već još uvijek živa i u mentalnom sklopu duboko usađena svijest. To je razlog zašto se nisu rodile ni stvorile borbene hrvatske „sufražetkinje“, prosvjednice protiv inferiornog i u mnogim segmentima života ponižavajućeg položaja žena u Hrvatskoj XIX. stoljeća.

U ova se razmatranja uklopio i tekst Dinka Tomašića, iznimne intelektualne ličnosti koja je povezala hrvatski, zapadnoeuropski i američki znanstveni prostor.⁷⁶ Oslanjajući se na istraživanja Josipa. Kotarskog⁷⁷ na primjeru sela Lobora⁷⁸, Tomašić uspoređuje društveni

---

⁷⁵ Na i. mj.

⁷⁶ Dinko Tomašić (1902.-1975.), rodom Korčulanin, svoju je znanstvenu karijeru izradio na studiju prava u Zagrebu, na specijalističkom studiju iz socijalne psihologije i antropologije u Parizu, potom na Columbia University u New Yorku, na čikaškom sveučilištu, Berkeleyju u San Franciscu da bi 1934. preuzeo katedru za sociologiju i statistiku na Pravnome fakultetu u Zagrebu. Pred rat ponovno odlazi u SAD i predaje na nekoliko sveučilišta i djeluje u nekoliko instituta. Nakon rata bio je osobni savjetnik Ivana Šubašića, no nakon neuspjeha na izborima, još je jednom potražio utočište u u Americi. Tu je i umro 1975. Kasnije će njegovi ostaci biti preneseni u rodnu Smokvicu na Korčuli. Jedan je od rijetkih hrvatskih sociologa koji je svoje radove objavljivao u najprestižnijem svjetskom sociološkom časopisu s najdužom tradicijom, no najviše odjeka u Hrvatskoj imali su njegovi radovi o društvenim oblicima i političkim procesima u jugoistočnoj Europi (*Društveni razvitak Hrvata*, 1937. i *Politički razvitak Hrvata*, 1938). – Usp. pogovor Aleksandra Štulhofera knjizi Tomašićevih radova, *Društveni i politički razvitak Hrvata*, Zagreb 2013., str. 301-313.

⁷⁷ Josip Kotarski (1851.-1926.), publicist i etnograf, diplomirao je na Bogoslovskom fakultetu, službovao kao kapelan i župnik u Loboru. Autor je priručnika *O pristojnom ponašanju i čistoći* (Zagreb 1890.). Istraživao je – prema uputama Antuna Radića – etnografiju i povijest Lobora. Rezultate je objavio i u danas vrijednoj studiji *Lobor: narodni život i običaji*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, sv. 20, JAZU, Zagreb 1917.-1918. Usp. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, Zagreb 2009., str. 721-722.

⁷⁸ Mjesto Lobor središte je općine Lobor koja je smještena podno gore Ivanščice (1061m), pedesetak kilometara od Zagreba i Varaždina. Službeno se Lobor spominje već godine 1244. Na lokalitetu oko crkve Majke Božje Gorske u Loboru je 1998. pronađeno groblje Hrvata iz 11. stoljeća. Kasnije se Lobor spominje kao Castrum Lobor. Ime mu vjerojatno potječe od latinske riječi Labor (laboratorium), a pretpostavlja se da su na tom prostoru Rimljani imali svoje radionice i kamenolome. Kao trag svog boravka ostavili su nadgrobne spomenike od kojih je jedan iskopan godine 1857.

položaj žena u razvijenoj „zadružnoj kulturi“ s onim u „plemenskoj kulturnoj zoni“. ⁷⁹ U zadružnoj kulturi dominira stroga podjela rada i „potpuna ekonomska demokracija“, koja onemogućuje iskorištavanje žena u korist muškaraca. Tomašić (prema Kotarskom) navodi zanimljiv primjer iz Lobora:

.....kada muž i žena idu zajedno na sajam, kad žele kupiti kravu tu muž mora sud svoje žene poslušati; a kad kupuju volove, konje ili junce, tad žena nije nazočna. ⁸⁰

Razvijeni zadružni život točno je određivao koji su poslovi isključivo ženski, a koji su zajednički i muškarcima i ženama. Odgoj djece pripadao je muškarcima, pa Tomašić – koji dobrim dijelom idealizira ravnopravnost i netlačiteljsku organizaciju zadružnog života – s dozom nostalgije i neslaganja ističe kako su njegovim raspadanjem majke a ne više očevi vršili utjecaj na dječju disciplinu i oblikovanje njihove ličnosti.

Isključivo ženski, u Loboru su bili ovi poslovi:

.....flake bijeliti, prati, šiti, krpiti, brag brati, jelo kuhati, u vrtu raditi, kuću u redu i čistoći držati, mladice nasadivati, presti i plesti; ⁸¹

zajednički muško-ženski poslovi bili su sljedeći:

.....kopati i vezati u goricama (vinogradima), brati grožđe, okapati kuruzu i krumpir, žeti strnje, konoplju i lan namakati i iz vode vaditi, obijeljene flake nositi na potok, koruze brati i lupiti. ⁸²

Djevojke su uglavnom radile kao kravarice, a manje se bavile poljskim radovima. Preuzimajući podatke iz Kotarskog, Tomašić detaljno opisuje puno primjera umjerenijeg i manje strogog odnosa prema ženama u zadružnoj kulturi, premda ističe da se i tu – „pod utjecajem feudalizma i kapitalizma – razvila izvjesna politička formalna podređenost žena muškarcima“. ⁸³ Ogleda se to u činjenici da „žene nigda ne sjede kod stola, nego stoje“, te da je raspored kod stola za vrijeme jela ovakav:

.....od gospodara desno po starosti su sjedili muškarci, a na lijevo od njega po starosti su stajale žene. ⁸⁴

---

⁷⁹ Dinko Tomašić, *Društveni i politički razvitak Hrvata*, Zagreb 2013., str. 41.

⁸⁰ Na i. mj.

⁸¹ Isto, str. 42.

⁸² Na i. mj.

⁸³ Isto, str. 43.

⁸⁴ Na i. mj.

Oblik neravnopravnosti ogleda se i u činjenici da se muž ženi obraća s „ti“, a ona njemu s „vi“. Osim toga, kada u Loboru zajedno iz kuće izlaze muškarac i žena, muž ide ispred, a žena iza njega. Iz toga i sam Tomašić izvlači zaključak da se „žena manje poštuje od muža“. ⁸⁵ Ipak autor zaključuje da je položaj žene u zadružnoj kulturi puno povoljniji od onoga u individualnoj obitelji, u kojoj je, kako ističe, „podjela rada izvršena na štetu žene“. Ona mora obavljati sve „ženske poslove“, ali i sudjelovati u svim „muškim poslovima“. S druge strane:

.....vlast muža nad ženom nije više ograničena nikakvim zadružnim odnosima ili običajima, pa je muž sklon da tu svoju vlast ponekad iskoristi: to se onda ispoljava u svađama između muža i žene, koje mogu dovesti i do fizičkog obračunavanja. ⁸⁶

Mirjana Gross svrnula je pozornost na činjenicu da se u mnogim radovima iz povijesti žena očituje otpor onim vizijama koje se pozivaju na povijesno oblikovane dihotomije o posebnim „ulogama“ muškaraca i žena u društvenom i javnom životu. Odnosi se to prije svega na dualizam „prirode“ koja definira ženski svijet i „kulture“ koju su stvarili muškarci. Razne ideologije i političke teorije razvijale su i poticale teze o suprotnosti i neuskладivosti muške javne radne i kreativne sfere s jedne i potpuno odijeljenoga ženskog kruga privatnog života u obitelji s druge strane. Rezultati mnogih istraživanja pokazali su da javni život zalazi i duboko prožima sve segmente obitelji te da *dom* i domaćinstva nisu samo izolirana mjesta privatnosti, bračne i obiteljske ljubavi, već i prostori kućnog nevrednovanog i neplaćenog ženskoga rada. Katkada svedenog na mučno i golo preživljavanje. ⁸⁷

---

⁸⁵ Isto, str. 44.

⁸⁶ Na i. mj.

⁸⁷ Usp. M. Gross, *Suvremena historiografija*, nav. dj., 348-349.

7. U očištu tiska, politike i javnoga mnijenja

Politika neprijeporno uvijek kroji sudbine ljudi. U Hrvatskoj druge polovice XIX. stoljeća Stranka prava dominirala je političkim životom pa su stajališta njezinih lidera i pristaša iznimno važna i u onome segmentu koji se odnosi na istraživanje rodničkih odnosa i načina konstrukcije ženskih identiteta. U nastojanju za oblikovanjem javnoga mnijenja, pravaški je tisak tome pitanju posvećivao znatnu pozornost. Politička interesna sfera pravaškoga pokreta dominirala je u slojevima nove srednje klase stvorene nakon ukidanja feudalnih odnosa pa je i svoju ideologiju i sustave vrijednosti prilagođavao shvaćanjima toga staleža. Zanimljiv odraz tih nastojanja oko stajališta prema ženama i njihovim pravima vidljiv je u pravaškim tiskovinama toga doba (*Obzor, Narodne novine, Hrvatska, Katolički list, Napredak, Vijenac*).⁸⁸ Iako su poneki promicatelji, uključujući dakako i promicateljice, nastojali potaknuti rješavanje ženskoga pitanja u drugoj polovici i koncem XIX. stoljeća, autorica članka o razmatranju ženskog pitanja u hrvatskim glasilima, povjesničarka Ida Ograjšek, izrijeком ističe da u Hrvatskoj nije postojao organizirani ženski pokret. Tisak je donosio članke o pitanjima ženske problematike, navlastito o ulozi žene u društvu, o njezinom obrazovanju, odgoju, domovinskoj svijesti, pisao je o dostignućima ženskih pokreta u svijetu, ali i o njihovom pravnom i političkom položaju.

Žensko pitanje – pod takvom krilaticom sve nazočnije u hrvatskoj historiografiji – postalo je i dio discipline koju se katkada naziva društvenom povijesti medija. Navlastito su u povijesnoj znanosti zapaženi radovi hrvatskih povjesničarki.⁸⁹ Tako, primjerice, Ida Ograjšek navodi da se konac XIX. stoljeća može smatrati razdobljem stagnacije ili čak nazadovanja položaja žena u Francuskoj u koju su – tijekom i nakon Revolucije 1789. – bile uperene oči nade progresivne Europe. Unatoč velikim društvenim, političkim, gospodarskim i kulturnim promjenama i bučnim proklamiranjima ideja o ljudskim pravima i osobnim slobodama, ostvarile su ih jedino građanske elite i to one muškoga roda. Javna mentalna sfera ženu je i nadalje svrstavala između zidova obiteljske kuće ostvarujući ili se pripremajući za ulogu poslušne kćeri, marljive domaćice i vjerne supruge pod nadzorom oca ili muža. Njezin su identitet, osim imena i prezimena, određivale statusne odrednice – *kći toga i tog, supruga toga i tog, udovica toga i tog ...*; neudana ženska osoba ostajala je cijeli život *kći* (živućeg) ili *kći pokojnog*, odnosno *preminula kći tog i tog ...* Nekad i u Hrvatskoj prisutan oblik

---

⁸⁸ Ida Ograjšek, *Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19. stoljeća*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 34-35-36, Zagreb 2001.-2004., str. 89-100.

⁸⁹ Na i. mj.

identifikacije ženske osobe kroz prezime vezano za oca, danas se možda zadržao još jedino na rubu Jugoistočne Europe (primjerice list *Politika* od 21. studenoga 2016. i kancelarku Merkel navodi u obliku *Merkelova*,⁹⁰ tj. kći ili supruga od Merkela).

Modernizacija društva ipak je pridonosila postupnim promjenama, od kojih je za položaj žena bila najvažnije, zapravo presudno – masovno zapošljavanje ženske radne snage u tvornicama i proizvodnim poduzećima. Devetnaesto je stoljeće ujedno i vrijeme novoga zamaha feminizma koji je svojim pokretima, publikacijama, organizacijama, povezivanjem sa strankama ..., težio ostvarivanju većih ženskih prava. Povjesničarka Iskra Iveljić opisujući položaj žena građanske elite toga doba, polazi od činjenice da je građansko društvo XIX. stoljeća i njegova kultura udaljilo žene iz sfere javnoga života i usmjerilo ih prema privatnosti i svojevrsnom „zatvaranju“, iako će – upravo modernizacija koja je obilježila to doba – dovesti do njihove emancipacije.⁹¹ „Kanon ženskih vrlina“, prema autoričinoj izvrsno smišljenoj sintagmi, sadržavao je popis tradicionalnih ženama pripisivanih osobina poput skromnosti, čednosti, predanosti, nevinosti i iznad svega posvećenosti višestrukim ulogama supruge, majke i kćeri. Prema toj podjeli žene su ne samo fizički slabije od muškaraca, već i mentalno inferiornije. Muškarci pripadaju sferi razuma, razboritosti i bićima koja kontroliraju svoje emocije, dok su žene bolećivo osjećajne i iracionalne.⁹² Autorica spominje radove znanstvenica, proučavateljica života građanskih žena u Švicarskoj (početkom XX. stoljeća), u kojima se opisuje ne samo to da su „stegnute korzetima nego i vlasničkim odnosima, pravilima socijalizacije s potiskivanjem seksualnosti kao i nametanjem pasivnosti i poslušnosti“.⁹³ Rezultati istraživanja položaja žena građanskih slojeva u Engleskoj i Francuskoj pokazuju drukčiju situaciju: žene su tu „imale određenu konkretnu moć jer su određivale pravila prihvatanja u visoko društvo ili su pak vještinom obavljanja kućanskih poslova i reproduktivnom sposobnošću nastojale iskazati svoju moć.“⁹⁴

---

⁹⁰ *Politika*, Beograd, 21: *Za Merkelovu najteže godine tek dolaze*. (21.11.2016.)

⁹¹ Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb 2007. , str. 278.

⁹² Na i. mj.

⁹³ Na i. mj.

⁹⁴ Isto, str. 279.

7.1. Izlazak žene iz sjene

Hrvatska je u XIX. stoljeće ušla kao izrazito poljoprivredna zemlja, patrijarhalna i po mentalitetu svih društvenih slojeva nesklona dubljim promjenama. Tek je potkraj stoljeća – zahvaljujući većem prodoru stranoga kapitala – Hrvatska ubrzanije krenula prema preobrazbi svojih struktura u građansko industrijsko društvo. No, hrvatske povjesničarke proučavateljice toga razdoblja, Mirjana Gross i Agneza Szabo, upozorile su da privredno stanje i financijski potencijal hrvatskoga građanstva nije počivao na stabilnim već vrlo labilnim nogama.⁹⁵ Pojava drukčijih pogleda na žensko pitanje i nastojanje pojedinih uglednika ženskog i muškoga spola da u javnosti još jednom pokrenu i modernije usmjere njegovo rješavanje i to u kontekstu već dostignutih dometa europskoga ženskog pokreta, nije bilo okrunjeno uspjehom. Pojedinačna zalaganja istaknutih pedagoga, književnika i učiteljica u hrvatskoj su patrijarhalnoj sredini završavala neuspjehom.

Ipak, žene viših društvenih slojeva i u Banskoj Hrvatskoj, bar u povijesnim epizodama u doba ilirizma i pokreta 1848., uspijevale su stupiti na javnu scenu, „izaći iz sjene“ i pokazati svoju „vidljivost“. Ukazivale su se, kako navodi profesorica Iveljić, „na galeriji Hrvatskoga sabora 1848. i na javnim priredbama, zatim kao članice udruga, književnice, autorice članaka ili pak kao rodoljubne domaćice“.⁹⁶ Neke od njih, primjerice Dragojla Jarnević ili Jelisaveta Prašnička, istaknule su se spisateljskom i intelektualnom djelatnošću. Važno je da ovi primjeri otklona od stereotipa nisu bili usmjereni prema promjeni društvenoga položaja žena, već su težili uključivanju u nacionalni pokret. No, preporoditeljima ipak pripada zasluga što se nisu protivili javnom intelektualnom sudjelovanju žena, štoviše neki, poput Ivana Trnskog, otvoreno su se za to zalagali. Njegovi su poticaji neprijeporno pridonijeli uspješnom književnom stvaralaštvu Dragojle Jarnević.⁹⁷

Nastavak ovih postignuća predstavnica hrvatskoga preporoda, nastavio je naraštaj žena građanskoga društva 60-ih i 70-ih godina. Sve je više bilo žena koje se nisu htjele zadovoljiti da budu jedino domaćice, supruge i majke, već su težile ostvarivanju i osobne karijere.⁹⁸ Pretežno su to bile učiteljice. Poneke žene su se istaknule kao operne pjevačice i kazališne glumice, no najčešće su prekidale nastupanje zbog privatnih obveza.⁹⁹ Manje je poznata – i

---

⁹⁵ Mirjana Gross – Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb 1992., str. 554.

⁹⁶ Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi.....*, Zagreb 2007., str. 279.

⁹⁷ Na i. mj.

⁹⁸ Na i. mj.

⁹⁹ Isto, str. 280.

u toliko važnija – činjenica da su se žene građanskoga staleža nerijetko bavile privrednom djelatnošću i da su, uz supruga ili samostalno, vodile posao u dućanima ili raznovrsnim tvrtkama. Istraživanje povjesničarke Iveljić, temeljito arhivski i hemerotetski dokumentirano podastire pred čitatelja mnogobrojne obiteljske i pojedinačne slučajeve opisane i statistički prikazane u onodobnome kontekstu. Unatoč tomu, nakon sloma apsolutizma, koncem 60-ih godina – kada su se ženskim pitanjem, navlastito obrazovanjem djevojaka, bavili Ivan Perkovac,¹⁰⁰ Ivan Filipović¹⁰¹ i August Šenoa – postignut je važan napredak osnivanjem prve Više djevojačke škole u Zagrebu, potom i u nekim drugim hrvatskim gradovima. Istodobno je skupina intelektualaca, kojima su se uz spomenute pridružili Vladimir Mažuranić¹⁰² i Šime Mazzura,¹⁰³ okupljenih oko časopisa *Vienac*, pvela niz promicateljskih nastojanja – predavanja za žene o novim dostignućima u medicini, zdravstvenom prosvjećivanju, prirodnim i društvenim znanostima i ljeposlovlju.

Od 1871., kada su na Prvoj učiteljskoj skupštini nastupile Marija Fabković¹⁰⁴ i Marija Jambrišak,¹⁰⁵ u Hrvatskoj je otpočelo novo razdoblje ženskoga pokreta. Poticaj i organizaciju

¹⁰⁰ *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 8, Zagreb 2006., str. 396. – Ivan Perkovac (1826.-1871.), hrvatski književnik i političar, novinar, tajnik Matice ilirske (1851.–1853.), urednik književnog lista *Neven* (1853.), lista *Pozor*, najčitanijega političkog dnevnika (1860.–1864.; 1866.), te lista *Novi Pozor* (1867. u Beču). Nakon pobjede unionista na izborima 1867., čemu se suprotstavljao, prestao je s političkom djelatnošću. Prva Perkovčeva pripovijest – *I žene ljube iskreno* – izašla je u *Viencu* (1869.), potom su uslijedile kraće proze u kojima dominiraju ženski likovi: *Kitica*, *Župnikova sestra*, *Šljivari* i *Crtice iz Bojnog odsjeka*, navlastito *Stankovačka učiteljica*, koja je tematski izravno utjecala na *Branku* Augusta Šenoe (1881). U mnogim je člancima i novinskim tekstovima Perkovac posebnu pozornost posvetio društvenom položaju žena (*O zvanju i rodoljublju žena*, *Uz put ob uzgoju*, *Estetička obrazovanost*, *Tegobe i zahtjevi pučkoga učiteljstva*).

¹⁰¹ *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 3, Zagreb 2001., 637. – Ivan Filipović (1823. – 1895.), hrvatski učitelj i književnik, ilirac, borac za nacionalnu slobodu, pokretač i osnivač učiteljskih udruga i ustanova te urednik časopisa, listova i knjiga za učitelje, djecu i mladež, pisac početnica i čitanki. Jedan od osnivača Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora (1871.) i mnogih drugih prosvjetnih udruga. Uz ostala djela, autor je i priručnika *Kratka stilistika za građanske i više djevojačke škole* (1876.).

¹⁰² *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 7, Zagreb 2005., str. 165. – Vladimir Mažuranić (1845. – 1928.), hrvatski pravnik, studij je započeo u Beču a završio na Pravoslavnoj akademiji u Zagrebu (1866.) Radio u državnoj upravi, sudskoj i odvjetničkoj službi. Redoviti član JAZU (1913.) i njezin predsjednik. Glavno mu je djelo *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik* (I.–X., 1908.–1922.), u kojem je skupljena, obrađena i primjerima potkrijepljena pravopovijesna rječnička baština hrvatskoga nazivlja iz pravnih i drugih povijesnih spomenika.

¹⁰³ *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 7, Zagreb 2005., str. 163-164. – Šime Mazzura (1840. – 1918.), hrvatski političar, publicist i odvjetnik. Publicističke radove objavljivao je u listovima *Il Nazionale* (Zadar), *Il Tempo* (Trst), *La Perseveranza* (Milano) te u listu *Pozor* (Zagreb), kojemu je urednik bio 1867., potom je surađivao u *Novom pozoru*. Godine 1871. u Zagrebu je izdavao *Obzor* u kojem je i surađivao. Kao odvjetnik istaknuo se u obrani hrvatskih studenata koji su 1895. spalili mađarsku zastavu. Kao narodni zastupnik u Hrvatskom saboru (1884–87., 1897–1903) zauzimao se za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, financijsku samostalnost hrvatskih zemalja i priključenje Rijeke Trojednoj Kraljevini.

¹⁰⁴ *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 3, Zagreb 2001., str. 569. – Marija Fabković (rođena Frechová) (1833. – 1915.), hrvatska učiteljica i pedagoginja češkoga podrijetla (rodila se u Pragu). Učiteljsku školu pohađala u Pragu, dok je u Austriji, 1873. kao prva žena položila ispit za nastavnicu građanske škole. Radila kao učiteljica u Virovitici, Karlovcu i Zagrebu. Bila je i saborska novinarka, prevoditeljica i pedagoški pisac. Angažirana reformatorica hrvatskoga školstva i prosvjete. Jedna od trinaestero utemeljitelja Hrvatskoga pedagoško-

pokreta preuzimaju same žene, poglavito učiteljice i prosvjetne djelatnice koje su se uključivale u javni život, ostvarivale prihode za osobno izdržavanje i samim tim pružale primjer, ujedno i dokaz, kako i žene mogu postići ekonomsku samostalnost i prevladati društveno nametnuta ograničenja. Iz tih su nastojanja niknuli poticaji i ostvareni novi dosezi, primjerice reforma ženskoga srednjoškolskog obrazovanja (1892.) i devet godina kasnije otvaranje sveučilišta za žene.¹⁰⁶

7.2. Očevi, sinovi i žene poduzetnice

Promjene koje je doživjelo društvo Banske Hrvatske do konca XIX. stoljeća odrazile su se u velikoj mjeri na položaj žena (primjerice, već spomenuti zakon iz 1874. uveo je obvezno pohađanje škola, pa su tako i djevojčice i seoska djeca mogla naučiti pisati i steći osnovna znanja). No, o „potpunoj emancipaciji žena nema riječi“.¹⁰⁷ Tada je krenuo u trend zapošljavanje žena – onih iz nižih slojeva zbog loših materijalnih uvjeta života, onih iz viših zbog boljšeg standarda ili težnje za afirmacijom.¹⁰⁸ Mnoge su nastavile školovanje i iskazale se kao učiteljice, profesorice, pedagoginje, umjetnice, privredne djelatnice, znanstvenice, liječnice, publicistkinje ... Svoj su doprinos žene dale i u području privrednoga razvoja – zamjenjivale su supruga u nekim poslovima ili samostalno vodile djelatnost (katkada kao udovice do punoljetnosti sina).¹⁰⁹ Iskra Iveljić ističe kako:

*Zamah privredne modernizacije pokazuje porast žena zaposlenih u sekundarnom i tercijarnom sektoru, osobito nagli rast pomoćnih radnica u obrtu i trgovini i industrijskih radnica. Pokazatelj modernizacije je i pojava činovnica u privrednom sektoru, mahom knjigovotkinja i referentica. One su naposljetku prodrle i u dotad nedodirljivo bankarstvo.*¹¹⁰

---

književnog zbora 1871. Bila je pokretačica i urednica *Ženske biblioteke* (1872.). Pisala i prevodila s češkoga, njemačkoga i francuskog jezika za pedagoške i književne časopise i listove, napisala stotinjak članaka, rasprava i drugih priloga.

¹⁰⁵ *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 5, Zagreb 2003., str. 281. – Marija Jambrišak (1847. – 1937.), hrvatska pedagoginja i učiteljica, prva žena iz Hrvatske koja je studirala na Pädagogiumu u Beču. Bila je ravnateljica građanske škole, prosvjetna i kulturna djelatnica, a njezinim je nastojanjem u Zagrebu (1892.) otvoren Ženski licej, na kojem je i sama predavala. Zastupala je i borila se za prava žena u javnome životu. Glavna su joj djela: *Znamenite žene iz priče i poviesti* (1885.), *O ženskom uzgoju* (1892.), *O pristojnom vladanju* (1895.).

¹⁰⁶ I. Ograjšek, *Zastupljenost ženskog pitanja*, n. dj., str. 89-90.

¹⁰⁷ Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi.....*, Zagreb 2007., str. 281.

¹⁰⁸ Isto, str. 281-282.

¹⁰⁹ Isto, str. 283-284.

¹¹⁰ Isto, str. 287.

Veliki dio žena-radnica i nije bio prijavljen pa otud neobičan podatak da je u „obrtovnim kazalima i nekim drugim tiskanim izvorima“, u razdoblju od 1860. do 1883. evidentirano samo 145 žena u „tjeranju obrta“!¹¹¹ Među registriranim ženama većina su bile pipničarke, prodavačice voća, povrća, pečenih kestena, te modistice, trgovkinje / veletrgovkinje, zatim sloj poduzetnica, vlasnica raznih agencija, djelatnica u području prometa i industrije.¹¹²

Društveni položaj žena u Zagrebu do konca XIX. stoljeća, promijenio se nabolje, iako je i sama gradska sredina zadržala svoje tradicionalističke okvire. Nedvojbeno su žene pripadnice građanske elite raspolagale s daleko većim mogućnostima afirmacije negoli one iz srednjih i nižih slojeva.¹¹³ Iako je i potkraj stoljeća muškarac / muž dominirao u obitelji i bio nositelj njezinoga materijalnog stanja, ipak su žene sve više „stjecale status družice i partnerice svome suprugu, no u privatnom i javnom životu taj se odnos i dalje nije temeljio na ravnopravnosti“.¹¹⁴ Zaključna razmatranja povjesničarke Iveljić o položaju hrvatskih žena u društvu i obitelji druge polovice XIX. stoljeća, ostavljaju čitatelja pod snažnim dojmom autoričine sposobnosti da se odupre svakoj vrsti predrasuda, stereotipa i banalnih pojednostavljivanja. Sugestivno zvuče njezine riječi:

*Stoga nisam sklona žene Banske Hrvatske toga doba vidjeti isključivo kao pasivne i ukočene lutke koje samo igraju unaprijed zadane uloge. Njihov je položaj bio složen, s jedne strane su im nametnuta određena ograničenja, a s druge strane su se ipak mogle izboriti za nove slobode. U svakom slučaju, posrijedi je tranzicijsko razdoblje u kojem su se prepletali elementi starog i novog, a nedovoljna razvijenost hrvatskog prostora nikako automatski nije značila i lošiji društveni položaj žena. Čini mi se da se opća društvena i ekonomska nerazvijenost Hrvatske zapravo rabi kao stereotip koji treba sve objasniti. Dapače, katkad su žene u Hrvatskoj dobile prava (jednaka plaća za učiteljice i učitelje) koja tada nisu uživale niti u razvijenim zemljama, a vidjeli smo da nisu zaostajale ni glede javnoga srednjoškolskog i visokoškolskog obrazovanja, te da su, iako nakratko stekle izbornu pravo na mjesnoj razini.*¹¹⁵

Za svoje slobode, ljudska prava i dostojanstvo žene su se nastavile boriti i u prošlom stoljeću, a nastavljaju to i danas. Uz očeve i sinove, „elitu Zagreba“ u drugoj polovici XIX. stoljeća činile su i žene – djevojčice, djevojke, supruge, udovice, udane i neudane, žene uopće ... Unatoč značajnim, velikim i golemim promjenama koje su se dogodile u tom dugom razdoblju, *muško očiste* prema *ženi* zadržalo je mentalno duboko usađenu kritičnost,

---

¹¹¹ Na i. mj.

¹¹² Na i. mj.

¹¹³ Isto, str. 295.

¹¹⁴ Isto, str. 296.

¹¹⁵ Isto, str. 297.

nepovjerenje, strah od oslobađanja njezinih pritajenih i silom sputanih energija, zadržalo je težnju za dominacijom praćenom opsežnim vokabularom omalovažavajućih epiteta. *Muško očište* koje je dosad uspijevalo zadržati dominaciju nad usvojenim zakonskim pravima, nad proglašenom ravnopravnošću, nad formalnim uvažavanjem, nad buketima cvijeća, operama, operetama, izvedbama orkestara ... Uza sve to, mentalni ponori neprihvatanja i neko skriveno mizoginsko nepovjerenje i dalje se zrcale u *njemu*.

7.3. Prožimanje spolnih uloga: muškarac i žena

Žensko pitanje time je postalo dio javnog interesa i predmetom medijske pozornosti. Politička, kulturna i pedagoška glasila – *Obzor*, *Narodne novine*, *Hrvatska*, *Katolički list*, *Napredak*, *Vijenac* – sukladno stranačkoj i političko-ideološkoj orijentaciji – na sebi svojstven način odnosili su se prema ženskome pitanju. Povjesničarka Ida Ograjšek grupirala je tu problematiku u nekoliko ključnih tema: odgoj, obrazovanje, žene u svijetu, rodoljublje i politička prava. Svako od tih pitanja zaslužuje bar kraći osvrt.

Možda bi na prvo mjesto trebalo postaviti pitanje *odgoja*. U drugoj polovini XIX. stoljeća poželjni ciljevi odgoja djevojaka – promatrani jednako iz očista muškaraca kao i samih žena – bili su neprijeporno jedinstveni: vrijednosti, sposobnosti i kvalitete, kao i sveukupno ophođenje žene, svodili su se na to da ona bude *dobra majka, supruga, domaćica i rodoljub*. Teorijske potkrijepe za takve ciljeve teoretičari, praktičari, osmišljavatelji i provoditelji ženskog odgojnoga sustava nalazili su u tradicionalnim postavkama o ženi, tek djelomično prilagođenim novome vremenu. Zanimljivo je neke od njih navesti i na ovome mjestu. Primjerice, Blaž Kreković u listu *Napredak* (1893.) ustraje na uobičajenom uvjerenju kako je podjela na spolove prirodna i božanski utemeljena pri čemu je žena predodređena da razmnožava i rasploduje ljudski rod, ali i da mužu-oploditelju bude vjerna pratiteljica u radosti, tuzi i brizi, da bude dobra kućanica i odgajateljica djece. Kreković ističe da je muškarac jači, žena slabija i nježnija, muškarac je onaj koji stječe, dok žena brine o učinkovitom korištenju stečenog, muškarac do cilja dolazi silom, žena pak dobrotom i lukavošću. U istom je listu, četiri godine kasnije, Davorin Trstenjak¹¹⁶ slično je opisao obilježja žene-supruge i žene-majke, naglasivši pritom i neke posebne ženske vrline. Po

---

¹¹⁶*Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 11, Zagreb 2000., str. 71. – Davorin Trstenjak (1848. –1921.), hrvatski pedagog, nakon završetka Učiteljske škole u Zagrebu, službovao u Karlovcu, Kostajnici i Gospiću, aktivist učiteljskoga pokreta. Bio je iznimno plodan pisac (više od 40 knjiga pedagoške tematike). Istaknuo se popularnim odgojno-obrazovnim djelima za mlade, obradom etnografskog materijala, stručnim raspravama o modernom odgoju i dr. Glavna su mu djela: *Život i rad Ivana Filipovića*; *Slobodna škola*; *Etika*; *Kulturna povijest* i dr.

njemu u ženi je više sućuti, požrtvovanja, čovjekoljublja i strpljenja negoli u muža, no „žena je potpuna“ tek kada postane majkom, a ako bi se udaljila od tih atributa ženskosti, postala bi „smiješna i odvratna“. Iako je Trstenjak svoja domišljanja zaključio tvrdnjom da je „žena tamo gdje pripada svojom zaslugom“, u idućim su desetljećima one svoje mjesto i ulogu u društvu ostvarile suprotno njegovim predviđanjima! Sukladno duhu vremena i nametnutim imperativima koje nije bilo moguće prevladati, i ženske su se teoretičarke – uz ipak malo blaže postavke – prilagodile „muškom očistu“. U članku o majkama, pod karakterističnim naslovom *Na domaćem ognjištu*, Marija Jambrišak je ženama pripisala niz osebnosti: nježnije su od rođenja, žele svima udovoljiti, požrtvovnije su i od djetinjstva sklone da služe, brinu za djecu, napose onu bolesnu, vole priče, cvijeće, sklone su taštini a nesklone osvetoljubivosti.¹¹⁷

Ličnost uzorne žene po ovim naputcima valja graditi na odgoju koji će isticati njezine prirodne osobine kako bi što bolje ispunila očekivanja - da bude idealna supruga i majka, prva odgajateljica svoje djece, biti „odgovorna za sretan bračni život“, brinuti se o „muževljevim potrebama“ te brigu za korist svoje djece i supruga pretpostaviti vlastitoj udobnosti. Marija Jambrišak – kako svjedoče i ovi naputci o ženskim vrlinama – često se u svojim člancima pojavljuje kao glasnogovornica muških pogleda na ženu. Ograjšek navodi da se samo u jednom članku *Narodnih novina* pojavio glas koji je osudio spomenute postavke i “ženu stavio u ravnopravni odnos s muškarcima“, ustvrdivši također da je „ženski potencijal mnogo veći od puke brige za domaćinstvo“. Uredništvo se, međutim, ogradio od autorovih izjava ocijenivši ih pretjeranim.¹¹⁸

7.4. Cilj obrazovanja: čedna, skromna i sramežljiva žena

Uz odgoj se, kao napose važan cilj, najčešće vezuje i pitanje *obrazovanja*. Razmatranje područja obrazovanja ženu je stavilo u puno kompleksniju ulogu. Školovanje i stjecanje obrazovanja imalo je iznimno važnu ulogu u liberalnim prosvjetiteljskim idejama, jer je stjecanje znanja bilo neizbježno za gospodarski, politički i društveni napredak s jedne kao i za prenošenje nacionalnih i moralnih vrijednosti na mlađe naraštaje s druge strane. Time se povećala uloga žena u obitelji jer je ona po tradiciji bila glavni čimbenik odgoja djece. Činjenica da nisu postojale hrvatske ženske škole i da je dio ženske djece hrvatskih elita pohađao mađarske i njemačke odgojne i obrazovne ustanove, ugrožavala je širenje narodne

---

¹¹⁷ I. Ograjšek, *Zastupljenost ženskog pitanja*, n. dj., str. 91.

¹¹⁸ Na i. mj.

kulture i zabrinjavala hrvatsku javnost. Upravo je ta činjenica omogućila ženskome pokretu da izvrši pritisak na vladajuće strukture i potakne pitanje obrazovanja hrvatske ženske mladeži.

Iako su žene 70-ih godina XIX. stoljeća već izborile pravo za otvaranje viših pučkih djevojačkih škola, a pri koncu stoljeća dobile dopusnicu za upis na Zagrebačko sveučilište, konzervativni dio javnoga mnijenja suprotstavljao se tim nastojanjima: doživljavali su obrazovanje djevojaka kao ugrožavanje tradicionalne podjele na javnu / mušku i privatnu / žensku domenu. U pretežno agrarnoj zemlji kao što je tada bila Hrvatska – u kojoj je industrijalizacija tek započinjala – nije se mogao primijeniti zapadno/srednjoeuropski model ženskog obrazovanja prema kojem su razna ženska građanska društva otvarala privatne liceje. Preostalo je jedino utjeloviti obrazovanje žena u sustav promjena u Austro-Ugarskoj i u program njegovih liberalnih reformi koje su nalazile odjek i u Hrvatskoj. Tome je pridonosilo slabljenje utjecaja Crkve nad odgojem mladeži, a navlastito zakon iz 1874. kojim je uvedeno obvezno opće četverogodišnje školovanje za seoske i gradske djevojčice i dječake. Iako su škole bile izuzete iz izravne mjerodavnosti Crkve, ona je i u novim uvjetima zadržala istaknutu ulogu. Religijski odgoj nalazio se u prvome planu, njemu se posvećivalo puno više pozornosti negoli stručnim predmetima i razvijanju tjelesnih sposobnosti. Učitelji područnih škola morali su biti pripadnici vjere većine „kvartovskoga“ stanovništva. Usto su svećenici i nadalje sudjelovali u organima školske uprave i nadzora, no njihova je mjerodavnost bila ograničena.¹¹⁹ Takva je reforma školstva bila ograničena i nije zadovoljila nijednu stranu: Crkva joj se protivila jer se osjećala prikraćenom, dok su je liberali smatrali nedovoljno liberalnom. Ukidanjem preparandije (1883./1884.) – koju su u svojem samostanu vodile Sestre milosrdnice (i to u njemačkom duhu) – istodobno i *Zagrebačke zemaljske ženske učiteljske škole*, poznate i pod nazivom *Ženske preparandije s vježbaonicom*, zaoštrilo se pitanje odgajanja učiteljica i ženske mladeži uopće. Spor oko ženskog obrazovanja s jedne je strane približio njegove promicatelje s mjerodavnim predstavnicima liberalne vlade, a s druge zaoštrio odnose s Crkvom. To je napose došlo do izražaja kada je osnovan *Privremeni ženski licej* (gotovo na razini gimnazije), te *Ženska stručna škola* (1892.) što je u javnosti doživljeno kao prilično radikalan potez.

Tadašnje novinstvo reagiralo je sukladno političkim nazorima i pogledima na obrazovanje žena. Suradnici *Obzora* – glasila Hrvatske stranke prava – zastupali su negativno stajalište i oštro napadali *Ženski licej*. U člancima objelodanjenim na njegovim stranicama jasno se ogleda žensko pitanje u „muškom očistu“ ... Izabrani i prepričani navodi iz *Obzora*

---

¹¹⁹ M. Gross – A. Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, n. dj., str. 405.

ukazuju na ukorijenjenost konzervativnoga pogleda na ulogu i mjesto žene u hrvatskome društvu:

*Podizanje ustanove za obrazovanje djevojaka krivi je potez, jer djevojka koja se odluči za karijeru mora se odreći obitelji, a žena koja se odriče obitelji nije žena. Šire intelektualno obrazovanje djevojkama može samo štetiti, jer će ih odvratiti od prirodne uloge i negativno se odraziti na njihovu ženstvenost – temelj njihove dotadašnje superiornosti.*¹²⁰

*Žensko i muško obrazovanje ne može biti jednako, jer su njihove sposobnosti drugačije: on uči, ona pogada, on se sjeća ona prorokuje. Žena je sklona pretjerivanju, te će obrazovana žena služiti za podsmijeh u društvu. Stoga žena nikad ne smije biti izravnana s muškarcem.*¹²¹

Nastojalo se pokazati kako ova stajališta nailaze na potporu širih društvenih slojeva pa je na stranicama *Obzora* objavljeno i mišljenje neke majke o obrazovanju njezinih kćeri. Majka se kritički izrazila o svim školama za djevojčice, a posebno se okomila na *Licej* koji ženskoj mladeži pruža previše teoretskoga znanja i time ih usmjerava suprotno od njihove prirodne uloge.¹²²

Radikalnija kritika *Ženskoga liceja* iznesena je na stranicama *Katoličkoga lista*, u člancima čiji autori negiraju bilo kakvu potrebu za takvom razinom školovanja za koju „djevojke i nisu sposobne“ i zalažu se za program preparandije Sestara milosrdnica s dva glavna predmeta – vjeronauk i ručni rad te didaktičkim programom koji će kod djevojaka „razvijati skromnost, čednost i sramežljivost“. ¹²³ Naklonost prema programu *Liceja* i obranu novih nastojanja u obrazovanju ženske mladeži zastupalo je uredništvo *Narodnih novina* i lista *Hrvatska*. Pod naslovom *Opet ženski licej* odbacuje se *Obzorovo* zastarjelo srednjovjekovno mišljenje o ženama kao „cvitku“ i „gracijama“, o ženi kao „predmetu ljubavi i kućnom ljubimcu“ i ističe da nijedna „djevojka neće izgubiti svoju ljepotu ni gracioznost, niti će postati muškarac ako proširi znanje iz matematike i svjetske književnosti“, štoviše, ističu kako će se „šire obrazovanje pozitivno odraziti na njezin moral i rodoljublje, a samim time učinit će je savjesnijom majkom“. ¹²⁴ Odgovarajući *Obzoru*, autor u novom članku *Još jedna o ženskom liceju* (u *Narodnim novinama* 1892.) kao pozitivan prinos *Liceja* ističe da on nije organiziran poput gimnazije za dječake, te da se u predmetima kao što su pjevanje ili vježbanje plivanja razvijaju osobitosti ženstvenosti. Dodao je još i ovo:

¹²⁰ I. Ograjšek, *Zastupljenost ženskog pitanja*, n. dj., str. 94.

¹²¹ Na i. mj.

¹²² Na i. mj.

¹²³ Na i. mj.

¹²⁴ Prema navodima I. Ograjšek. Isto, str. 95.

Ženski licej time ne šteti razvoju ženskih osobina kod svojih polaznica, one će i dalje biti ženstvene, ali će nestati nepotrebne kičenosti koketerije koje proizlaze iz niskog obrazovanja današnjih djevojaka. Nadalje, licej neće djevojke odvratiti od doma, ali će pružiti neudanim ženama više građanske klase mogućnost dostojne zarade

...¹²⁵

Usto je upozorio da su motivi *Obzorova* napada na *Licej* navlastito političke, a ne stručno pedagoške i didaktičke prirode. Podršku *Liceju* pružio je i list *Hrvatska*, pravaške orijentacije. U člancima se poglavito naglašavala važnost stjecanja rodoljubnih ideja budući da su djevojke dotad na školovanje odlazile u inozemstvo ili su ih u Hrvatskoj podučavale guvernantke strankinje. Djevojke će u *Liceju* biti odgajane u rodoljubnom duhu, a tako će odgajati i svoju djecu.

Analiza tekstova objavljenih u spomenutim stranačkim glasilima ukazuje na činjenicu da su novinari navlastito slijedili javno mnijenje i svoja stajališta nastojali s njime usuglasiti, izbjegavajući isticanje argumenata za koje se unaprijed znalo da nisu prihvatljivi nijednoj strani. Tek je manji broj članaka izrijekom tražio punopravnost žena, bolje obrazovanje, pravo na javno djelovanje. Nastojanja ženskoga pokreta nisu uhvatila maha u tadašnjoj Hrvatskoj pa novinski članci koji bi zastupali njegove ideje ne bi imali većeg odjeka. S druge strane i protivnici ženskog obrazovanja donekle su suzdržani na upornim tvrdnjama o ženskoj intelektualnoj inferiornosti i nesposobnosti za razumijevanje apstraktnih pojmova i kompleksne problematike. Većina članaka umjerenim tonom odbacuje ideje o emancipaciji žena i smješta ih u obiteljski krug, ističući vrline ženstvenosti, gracioznost, ljepotu, sposobnost da brinu za muža i djecu. Tim se argumentima suprotstavljaju reformi postojećeg obrazovnog sustava ženske mladeži.

Pobornici promjena pak upozoravaju na materijalni položaj neudanih djevojaka srednjeg i višega građanskoga staleža, smatraju ga, dakle, i životnim pitanjem, a tome dodaju i svoje viđenje problema: bolje i temeljitije obrazovanje neće umanjiti niti poništiti ženske posebnosti već će ih uzdignuti u nove osobitosti i obogatiti ženino biće, omogućiti da do još većega izražaja dođu njezine vrline kao što je umjerenost, skromnost, razumnost, istodobno i reducirati negativnosti poput kičenosti i taštine ... Obrazovana žena, ističu također, bit će bolja supruga, bolja majka, bolja domaćica, bolja Hrvatica, a istodobno i još ženstvenija.

Između ta dva suprotna stajališta nazire se nijansa umjerenije struje protivnika ženskog obrazovanja čiji predstavnici donekle uočavaju problem, ali ga potiskuju i smatraju nevažnim u odnosu na društvena, gospodarska i politička pitanja tadašnje hrvatske stvarnosti. Napose

---

¹²⁵ Navedeno prema I. Ograjšek. Na i. mj.

upozoravaju na činjenice da bi veća pojava ženske radne snage smanjila mogućnost upošljavanja muškaraca, a ujedno bi im smanjivala i plaće. Ako i priznaju ženama sposobnost, drže da bi njihovo obrazovanje i preuzimanje poslova u društvu, ugrozilo „ženske attribute“ i poremetilo postojeću ravnotežu u kojoj muškarci i žene djeluju u svojim domenama. Drugim riječima, obrazovanje žena bitno bi poremetilo postojeći društveni poredak i potkopalo temelje društva.¹²⁶ U zaključku razmatranja autorica rasprave Ida Ograjšek iznosi paradoksalnu činjenicu da:

.....umjereni pobornici ženskog obrazovanja imaju mnogo više zajedničkog u pristupu ženskoj problematiki s umjerenim protivnicima, nego sa svojim radikalnim istomišljenicima. Oboje definiraju ženu unutar postojećih uloga i odriču joj pravo na drugačiji položaj u društvu, a odnos prema promjenama obrazovnog sistema više je određen različitom širinom kojom opisuju ženski prostor i nekim drugim čisto političkim momentima kao tko je započeo akciju promicanja obrazovanja, tko bi od te akcije indirektno mogao profitirati, te tko od nje najviše gubi budući da je do tada imao monopol nad ovim pitanjem. Stoga se u pitanju otvaranja Ženskog liceja desila neobična situacija da se liberalno opredijeljen Obzor našao na istoj strani kao i Katolički list, a nasuprot njih stale su službene Narodne novine zajedno s Hrvatskom, jednim od najznačajnijih opozicijskih listova.¹²⁷

7.5. Spolna politika i ženski identiteti

Pogled na žensko pitanje u mnogočemu bio je paradoksalan. Ogleda se to i u tekstovima onih autora koji su hrvatsku javnost nastojali izvijestiti o ženskom pokretu u svijetu povezujući i uspoređujući činjenice o obrazovanju žena u inozemstvu s hrvatskim prilikama. Primjeri koji se navode također nose obilježje stranačkoga svjetonazora, opredjeljuje se za napredna ili konzervativna stajališta, posebnu pozornost pak posvećuju činjenici koliko žensko obrazovanje u inozemstvu utječe na njezinu udaju, rađanje djece i uopće brigu za obitelj. U *Obzoru* se navode primjeri ženskih organizacija u Češkoj, a u *Narodnim novinama* o Bečkom privrednom društvu uz napomenu da su i u Hrvatskoj postojali planovi za osnivanje slične ustanove. Raspravljanje u Hrvatskoj o mogućem upisu žena na sveučilište potaknulo je objavljivanje niza novinskih priloga o uspjesima visokoobrazovanih žena u svijetu s ciljem da se ukaže na primjere kako su žene ne samo sposobne steći zavidnu stručnu i znanstvenu razinu, ali i da se istakne činjenica kako pritom i nisu izgubile ženstvenost, niti zanemarile svoj obiteljski život. Tako je u *Narodnim novinama* izašao članak pod naslovom *Obrazovanje ženskinja na strani i kod nas* s opisom primjera uspješnih američkih doktorica s vlastitom obitelji, zatim slučajeva u Švicarskoj i Sjedinjenim

¹²⁶ Navedeno prema I. Ograjšek, n. dj., str. 96.

¹²⁷ Na i. mj.

Američkim Državama čija su sveučilišta otvorila vrata ženskim polaznicama, o izgradnji medicinskog instituta u Rusiji namijenjenog stručnom obrazovanju i usavršavanju žena. Pisac članka upozorava da i u Hrvatskoj postoji potreba za ženskim liječničkim i stručnim medicinskim osobljem (još u Zagrebu nije postojao medicinski fakultet), napose naglašavajući ulogu liječnica za muslimanske žene u Bosni i Hercegovini. U ediciji *Na domaćem ognjištu* (1901.) objelodanjena je američka anketa pod karakterističnim naslovom *Što biva s učenim ženskinjama*: od 8.000 akademski obrazovanih žena, 5.000 se udalo, a 3.000 rade kao neudane profesorice u gimnazijama i na sveučilištima. Takvi su prilozi pridonosili razvijanju svijesti o sposobnosti žena da postignu značajne uspjehe na polju stručnog i znanstvenoga rada i time opovrgavali suprotna stajališta. Na stranicama novina isticani su primjeri Londona u kojem djeluju mnoge liječnice, ali i arhitektice, astronomkinje, te razna druga zanimanja kao i primjer Nizozemske u kojoj su ljekarnici uglavnom ženske osobe.

Konzervativni su dopisnici (primjerice u *Narodnim novinama*, 1896.) navodili primjere koji su se poklapali s njihovim negativnim stajalištima prema ženskom obrazovanju i javnome djelovanju. Prepričavali su članke u kojima profesori pojedinih inozemnih sveučilišta upozoravaju na negativne strane ženske nazočnosti i na njihove neuspjehe u studiju, izvlačeći iz toga zaključak o nedjelotvornosti višeg obrazovanja ženske populacije.¹²⁸

Na ovome mjestu, vrijedno je spomenuti doktorsku disertaciju¹²⁹ povjesničara Dinka Župana koji slijedi interpretacijski diskurs od postavaka teoretskih utemeljenja, preko povijesnih sastavnica i odrednica položaja žene u građanskome društvu XIX. stoljeća, kao i politike prema spolovima u Banskoj Hrvatskoj, zadržavajući se pritom na konstrukciji ženskog identiteta kao kućanice, supruge i majke te na mnogim pitanjima ondašnjega školskoga sustava, osobito na onome o odvajanju i neodvajanju učenika i učenica, o neravnopravnom tretmanu učitelja i učiteljica od strane školskih vlasti. Prema Županu, u Hrvatskoj, zemlji sporog i zaostalog građanskog društva tijekom druge polovice XIX. i početkom XX. stoljeća, istodobno su bile nazočne „dvije spolne politike“: ona tradicionalnoga seoskog i ona građanskoga društva (koje 80-ih godina čini tek sedam posto stanovništva Banske Hrvatske). Unatoč nesrazmjernoj manjini predstavnici toga sloja svojom su spolnom politikom dominirali javnom scenom i najviše utjecali na konstrukciju tadašnjih ženskih identiteta. Oba su konstrukta međusobno povezana jer je tadašnja obrazovna i spolna

---

¹²⁸ Isto, str. 97.

¹²⁹ Dinko Župan, *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*, Osijek – Slavonski Brod 2013.

politika u velikoj mjeri potjecala iz građanskih patrijarhalnih vrijednosti. Iako je Crkva bila odvojena od države, školstvom je upravljao Odjel za bogoštovlje i nastavu putem široke mreže nadzornika i djelatnika lokalnih školskih vlasti. Gotovo cijeli sustav školstva bio je u rukama muškaraca, dok je broj ravnateljica bio zanemariv.

U drugoj polovici XIX. stoljeća državna odgojno-obrazovna spolna politika došla je do punog izražaja. Bio je to odgovor na gotovo stihijsko nicanje privatnih djevojačkih škola kao važan element „građanske taktike udaje djevojaka iz srednje i više građanske klase“.¹³⁰ Programi privatnih škola bili su „prilično osebujni“, jer su navlastito usmjereni na, kako ističe Župan, „obrazovanje djevojaka kao pripremu za što bolju udaju“.¹³¹ Budući život tih djevojaka nije bio predodređen za rad izvan kuće već jedino kao briga za djelatno služenje u samome kućanstvu. Takav su život mogle voditi samo kćeri imućnijih obitelji, dok je većina žena iz ekonomskih razloga morala raditi izvan kućanstva.

Potkraj XIX. i početkom idućega stoljeća sve se više osnivaju ženske stručne škole i organiziraju stručni tečajevi. Sve veći broj polaznica pokazatelj je novih promjena tadašnjeg hrvatskoga građanskog društva ali i odnosa djevojaka prema budućem životu: one se više ne zadovoljavaju stjecanjem improviziranih poluznanja već teže temeljitijoj naobrazbi i podizanju ekonomije kućanstva na višu razinu. To je dovelo i do promjene ustanova obrazovanja: dok su 50-ih i 60-ih godina još prevladavale samostanske i privatne škole za odgoj i obrazovanje djevojaka, prema Županovom istraživanju i statističke brojke pokazuju da od 70-ih godina briga države na tom polju postaje sve dominantnija. Početak toga razvojnoga smjera obilježen je 1868. osnivanjem prve javne gradske Više djevojačke škole u Zagrebu, a napose je važan zaključak da su u „hrvatskom obrazovnom sustavu druge polovice XIX. stoljeća više djevojačke i ženske stručne škole bile glavna mjesta oblikovanja poželjnih ženskih identiteta“.¹³² Nastavni su programi tako koncipirani da su te škole što uspješnije mogle odgajati i obrazovati „dobre kućanice“. U daljnjim organizacijskim nastojanjima dio viših javnih djevojačkih škola preustrojen je u niže ženske liceje, odnosno u niže djevojačke gimnazije (iz kojih je izbačen predmet – kućanstvo!). Taj pokušaj reforme ženskoga školovanja 1908. ukinut je vladinom uredbom - uz obrazloženje da novi oblik odgoja nije sukladan „prirodnom pozivu žene“ te da ne stvara od njih „valjane supruge, dobre kućanice i brižne majke“ – vraćen je na propise iz 80-ih godina XIX. stoljeća.¹³³ Premda su te reforme podignule razinu nastave i kvalitetu obrazovanja, bogatiji su građani i dalje svoje kćeri slali u

---

¹³⁰ Isto, str. 168.

¹³¹ Na i. mj.

¹³² Isto, str. 169.

¹³³ Na. i. mj.

obrazovne institucije izvan Hrvatske ili su im plaćali privatne odgajateljice, učiteljice i guvernante.

Autorove interpretacijske postavke o odgojno-obrazovnoj politici sadrže i kulturno-antropološku i sociološko-filozofijsku sastavnicu, odnosno poveznicu između onodobnih pedagoško-ideoloških, spolnih / „seksističkih“ (rekli bismo danas) usmjeravanja i učenja o uskoj povezanosti znanja i moći prema učenju Michela Foucaulta. Dinko Župan tu je povezanost izrijeком objasnio riječima:

*Školski sustav je tijekom 19. stoljeća izgradio ono što Foucault naziva režim istine, režim koji je stvarao vlastitu hijerarhiju znanja. Spolna politika školstva je putem vlastitog režima istine određivala što trebaju znati muškarci, a što trebaju znati žene, jer je tadašnje znanje trebalo biti određeno spolnim granicama. To nije bilo najvidljivije na izmjeni nastavnog programa za više djevojačke škole kojim je ženama smanjen opseg znanja kojeg su trebale usvojiti unutar školskog sustava. Znanje o ženskim i muškim identitetima također je bilo regulirano tim režimom istine jer je taj diskurzivni režim određivao tko su žene i muškarci, te što bi oni trebali biti. Za školske i pedagoške diskurse 19. stoljeća možemo reći da su proizvodili znanje u skladu s vladajućim režimom istine.*¹³⁴

A „vladaјуći režim istine“, kako se Župan izrazio u neposredno navedenom odlomku, težio je konstruiranju poželjnog identiteta žene kao kućanice. Upravo je taj diskurzivni režim XIX. stoljeća.....:

*...nastojao izgraditi jedan mentalni korzet za sve učenice u školskom sustavu, ali to ne znači da je taj mentalni korzet imao i presudan utjecaj na formiranje određenih ženskih identiteta. Svaki poredak moći nailazi na otpore u svijetu života, pa tako i svaka strategija moći u svakodnevnome životu dobiva protuodgovore kroz taktike koje pronalaze pukotine u mreži moći. Tako su i strategije tadašnje spolne politike dobile protuodgovor u različitim taktikama pomoću kojih je izbjegavana i izigravana nametnuta spolna politika.*¹³⁵

Kao dobar poznavatelj problematike spolne politike obrazovanja žena u Bansknoj Hrvatskoj XIX. stoljeća, Dinko Župan je tadašnja nastojanja s puno duha prikazao kao konstrukciju svojevrsnoga *mentalnog korzeta* kojim se težilo disciplinirati žensko ponašanje, njezinu tjelesnost i domete njezinih saznanja. Kao supruga, majka i kućanica trebala je ostati ograničena, „stegnuta“ u *mentalni korzet* kuće, njezinoga prostora i obitelji, u ozračjima vrijednosnoga sustava građanskoga društva XIX. stoljeća i u svojem „prirodnom“ *habitat*u. Pozornost privlače i razmatranja postavki Michela Foucaulta o tjelesnosti i društvenoj moći

---

¹³⁴ Isto, str. 170. Usp. mogu se navesti primjeri muškog poticanja elementarnih ženskih vrлина kao što su sviranje klavira ili pjevanje arija na kućnim večerama / zabavama srednje ili više elite.

¹³⁵ Na. i. mj.

nad ljudskim skupinama, što se potpuno uklapa i u slučaj hrvatskih djevojaka / žena devetnaestoga stoljeća. Fuocaultov teoretski instrumentarij Župan je uspješno i vrlo sugestivno primijenio na položaj žena u hrvatskome društvu. „Mašinerija moći“ i politika discipliniranja proizvode podložna, izvježbana i pokorna tijela, što je napose učinkovito primjenljivo na žensko tijelo prožeto seksualnošću koju su muški pedagozi i psiholozi nastojali držati pod nadzorom.¹³⁶ Školski su propisi regulirali ponašanje učenica u školi, u crkvi, na ulici, na šetalištima i kupalištima. Ograničenja su se protezala i na zabranu posjećivanja javnih zabava i plesova, iako je vježbanje plesnih koraka bilo predviđeno i školskim programom.¹³⁷

Dok su s jedne strane školske vlasti zazirale od plesa i smatrale ga odgojno pogubnim, s druge su pak strane 1874. donijele zakon o uvođenju tjelovježbe kao obveznog predmeta u djevojačke škole, jer su u njemu vidjele način ostvarivanja stegovnog nadzora učenica, pokornog ponašanja, jačanja organizma, zaštitu od bolesti čime bi se povećala vjerojatnost biološke reprodukcije. U *Mentalnom korzetu* navode se riječi Franje Hochmana¹³⁸ o važnosti tjelovježbe u pučkoj školi (1884.) koje pokazuju kolika se važnost posvećivala dobroj tjelesnoj formi žene, napose zbog biološke reprodukcije:

Slaba, nezdrava majka postaviti će u svijet slabo čedo, a svojom će krvlju, svojim mlijekom prenijeti klicu bolesti u svoje dijete. Zato valja u svim ženskim školama tjelovježbu što revnije njegovati.

7.6. Razumjeti svijet, ali se od njega držati podalje

Gotovo u svim „nacionalističkim diskursima XIX. stoljeća izgrađivao se svojevrsni kult majke, majke koja reproducira naciju u biološkom, ali i kulturnom smislu. Žene su tako (...) prikazivane kao rodilje i domoljubne odgajateljice, o kojima je ovisilo očuvanje granica nacionalnog identiteta“, zaključuje Župan.¹³⁹ Ipak, u Hrvatskoj su živjele i djelovale i mnoge iznimne žene, spomenimo usputno samo Doru Pejačević i Vilmu Vukelić, koje su se isticale poznavanjem književnosti i filozofije, erudicijom i slobodom volje što im je omogućilo da se

---

¹³⁶ Isto, str. 131.

¹³⁷ Isto, str. 131-132.

¹³⁸ Isto, str. 135. Usp. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5, Zagreb 2003., str. 593. – Franjo-František Hochman (1850. – 1893.), češki i hrvatski sportski djelatnik, voditelj praškog Sokola, zatim učitelj tjelovježbe u Lavovu i Vršcu. U Zagrebu od kraja 1870-ih učitelj tjelovježbe u pučkim i višim školama. Istaknuo se kao začetnik hrvatskog sokolstva i vođa Hrvatskoga sokola. Izdavao je i istoimeni časopis (1878.) te *Gimnastiku* (1890), prvih periodičnih stručnih športskih glasila u Hrvatskoj. Unaprijedio hrvatsko nazivlje za tjelovježbu, pisao priručnike (*Rukovodnik za tjelovježbu u pučkoj školi*, 1878; *Tjelovježba u pučkoj školi*, 1884).

¹³⁹ Isto, str. 135-136.

„oslobode mentalnog korzeta kojim je patrijarhalno društvo pokušalo ograničiti i stegnuti slobodu mišljenja i djelovanja tadašnjih žena“. ¹⁴⁰

U raznim tiskovinama – novinama, časopisima, kalendarima, godišnjacima, zbornicima pa i posebnim knjigama – pojavljuju se autorice koje političkim, ideološkim ili domoljubnim argumentima raspravljaju o ulozi *žene* poglavito u povijesnim procesima. Sudjelovanje žena u nacionalnim pokretima mnogih europskih zemalja posebna je i iznimno važna stranica ne samo političke već i domoljubne povijesti kao i povijesti ženskoga pokreta. Poznati su primjeri domoljubno-političkoga djelovanja Njemice Louise Otto, Poljakinje Narcyze Zmichowske, Clare Maffei u Milanu i mnogih drugih žena u doba Revolucije 1848. ¹⁴¹ Iako je djelovala nakon „Proljeća naroda“, u to se zemljopisno i povijesno okružje uklapa i osebujna ličnost Giuseppine Martinuzzi (1844.-1925.), istarske pedagoginje, pjesnikinje i političarke iz Labina, autorice spjeva *Ingiustizia (Nepravda)* i urednice književnoga časopisa *Pro Patria* u *Pro Patria Nostra*, koja je odbacila iredentizam i priklonila se socijalističkim idejama i dosljedno zastupala prava radnika, navlastito žena i djece, kao i suradnju talijanskoga i hrvatskoga stanovništva u Istri. ¹⁴²

Žensko domoljublje, povezano s materinstvom i utjecajem majke na usmjeravanje odgoja djece, shvaćeno je i isticano u javnosti, pa i u onim krugovima koji su po svojim pogledima na prava žena u načelu zauzimali dijametralno suprotno stajalište. List *Hrvatska* zadržao je svoju kritičnost, napose prema ženama u Istri koje, po mišljenju autora članka, ne podržavaju domoljublje svojih muževa! ¹⁴³ Hrvatske su žene u Istri toga doba živjele u neznanju, nepismenosti i podčinjenosti muškoj dominaciji, daleko od bilo kakve mogućnosti „opredjeljenja“ za ovu ili onu nacionalno-političku opciju. Novinar lista *Hrvatska* poistovjećuje prilike u Zagrebu, djelomično i u sjevernoj Hrvatskoj, vrlo daleke neusporedive s istarskom stvarnošću. ¹⁴⁴ Spomenuta djelatnost. Giuseppine Martinuzzi, realni odraz istarskih prilika, nije tada mogla doprijeti do posebnih prilika u sjevernoj Hrvatskoj. Riječ je o dvjema potpuno različitim povijesnim realnostima. List *Narodne novine* objavit će 1889. prilog – žene „muškog očišta“ – o potrebi domoljubnoga odgoja djevojaka, no s upozorenjem da treba strogo nadzirati lektiru koju čitaju i navoditi ih da glavnu pozornost obrate djelima hrvatskih

---

¹⁴⁰ Isto, str. 130.

¹⁴¹ Na i. mj.

¹⁴² Maria Cetina, *Giuseppina Martinuzzi. Documenti del periodo rivoluzionario*, Pula 1970.; Giacomo Scotti, *Giuseppina Martinuzzi. Socijalizam i domovina*, Pula – Rijeka 1979.

¹⁴³ Navedeno prema I. Ograjšek, n. dj., str. 98.

¹⁴⁴ Božo Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri, knj. I. (1797.-1882.)*, Pazin 1967.; *Hrvatski narodni preporod u Istri, knj. II. 1883.-1947.*, Pazin 1973.

autora.¹⁴⁵ Zaključna postavka dotiče suštinu razmatranja odnosa žena - domoljublje u epistemološkom kontekstu:

*Inzistiranje na važnosti rodoljublja žena svojevrsna je dekonstrukcija definicije strogo podijeljenih društvenih uloga. Iako se u većini članaka žena određuje u potpunosti podređena i podložna utjecaju svoga muža, ovaj nas moment upozorava da je u praksi utjecaj bio obostran. Žena ne samo da je na ovom planu imala utjecaj na glavne povijesne tokove, već je taj njezin utjecaj u datom trenutku bio prepoznat.*¹⁴⁶

Unatoč toj fragmentarno neprijepornoj i važnoj činjenici, borba za politička prava i povoljniji položaj žene, u Hrvatskoj je najčešće bila obilježena negativnim predznacima. Taj se teško pomirljivi raspon u XIX. stoljeću može jasno osjetiti i razumjeti između redaka izjave Marije Jambrišak u *Pučkom prijatelju* iz 1873.:

*Kod nas boriti se za ravnopravnost ženskinja u svakom pogledu reći će iznevjeriti se pameti. Tko je zaista zauzet za dobro domovine taj će nastojati oko valjanog uzgoja mladeži, a neće se boriti za kojekakva prava (...).*¹⁴⁷

I Gjüre Turića u *Vienču* godine 1892. da:

*Ženama doduše treba dopustiti ulaz u znanje, ali ograničiti participaciju u njegovom stvaranju. Ona dakle mora razumjeti svijet oko sebe, ali se držati podalje od njega.*¹⁴⁸

U taj se kontekst „domišljanja žene“ učinkovito uklapa i prijašnje stajalište Ivana Perkovca (*Vienac*, 1869.) koji je učinio napor prema saznanju kako bi trebalo prevladati nepravda pravnoga položaja žena da bi na koncu iznio zaključak kako politika nije za žene jer je prevrtljiva i korumpirana pa slabi ženski organizam!¹⁴⁹

Hrvatsko konzervativno društvo nije bilo naklonjeno rješavanju ženskoga pitanja. Prilike su u drugoj polovici, kao i potkraj XIX. stoljeća bilo vrlo konfliktne i bremenite suprotnostima. Tome valja dodati i gospodarske krize koje su potresale nerazvijenu Hrvatsku, napose pak doba Khuena Héredváryja kada su politička prava i pravo glasa postali nedostupni i većem dijelu muške populacije ... Isticati žensko pravo glasa u takvim je okolnostima bilo gotovo bespredmetno. Iako koncem XIX. stoljeća u Hrvatskoj još nije postojao organizirani pokret žena, pojedinačna nastojanja promicala su tu ideju do te mjere da je postala vidljivom i

---

¹⁴⁵ „Žena o ženskom uzgoju“, *Narodne novine*, 1889., br. 169. Navedeno prema I. Ograjšek, n. dj., str. 98.

¹⁴⁶ I. Ograjšek, n. dj., str. 98.

¹⁴⁷ Na i. mj.

¹⁴⁸ Na i. mj.

¹⁴⁹ Na i. mj.

perspektivnom. Novo stoljeće, napose poslije Prvoga svjetskoga rata otvorit će novo poglavlje ženskoga pokreta i uvjete za ostvarivanje dugo potiskivanih težnji.

8. Varijacije ženskog očišta

Devetnaesto stoljeće u muško-ženskim odnosima prolazilo je kroz mnoge metamorfoze, kroz razna „očišta“ – stereotipno-tradicionalna, teološko-biblijska (s neprestano novim citatima i tumačenjima njihova značenja), kroz znanstvena, pseudoznanstvena, omalovažavajuća i mizoginska, kroz patrijarhalna i uvriježena pučka mišljenja o ženi, ali i takvih „očišta“ koja su slijedila trendove svekolikoga društvenog, političkog napretka i onog *mentalnog* sazrijevanja koje iz desetljeća u desetljeće, iz stoljeća u stoljeće prati neizbježne putove progresa ... – i o tome je ostavilo mnoge tragove. Ovdje valja spomenuti jedan takav hrvatski trag, jedno autobiografsko svjedočanstvo, jednu – da uporabimo historiografski termin – *egohistoriju*.¹⁵⁰ Naime, godine 1994. – i drugim izdanjem 2003. – hrvatsku je (prevoditeljsku) književnost, historiografiju, kulturnu antropologiju, sociologiju i etnologiju obogatilo iznimno djelo objelodanjeno u Nakladnome zavodu Matice hrvatske, autobiografski roman *Tragovi prošlosti* autorice Vilme Vukelić, djevojačkog prezimena Miskolczy. U kompleksnome pristupu ženskome pitanju njezina su svjedočanstva nezaobilazna.

Namjera Vilme Vukelić bila je poglavito rekonstruirati događaje (pa i one od gotovo pola stoljeća unazad) kako bi svojim unucima i praunucima ostavila spomen na obiteljsku prošlost.¹⁵¹ Iako ga književna kritika stavlja u krug djela slavonskih pisaca njemačkog jezika, tzv. *esekerskog* idioma, tematika *Tragova prošlosti* ponikla je u osebujnoj kulturnoj sredini starog Osijeka. Književno obrađeni memoarski zapisi Vilme Vukelić iznose na svjetlo dana ne samo njezinu osobnu i obiteljsku prošlost, već i povijest svakodnevice s puno prizora iz ondašnjega života. Naknadnu rekonstrukciju zbivanja autorica je komentirala lucidnom opaskom, svjesna svih zamki koje u takvim slučajevima izaziva pogled iz sadašnjosti u duboku prošlost:

---

¹⁵⁰ Sintagma *ego-histoire* / hrv. egohistorija nastala je osamdesetih godina prošloga stoljeća kada je francuski povjesničar Pierre Nora zamolio skupinu istaknutih kolega da opišu razmišljanja o prožimanju svojega života i znanstvenoistraživačkoga rada, napose da istaknu ono što ih je potaknulo da se počnu baviti tom disciplinom i da desetljećima ustraju u njezinu promicanju. Jedna od suradnica knjige bila je i spomenuta francuska povjesničarka Michelle Perrot koja je u opsežnom članku opisala svoje studije i odluku da joj istraživanje povijesti žena postane životnom i znanstvenom preokupacijom. Više u: Michelle Perrot, *L'air du temps*, u *Essais d'ego-histoire* (preuredio Pierre Nora), Editions Gallimard, Paris 1987., str. 241-292.

¹⁵¹ U proljeće 2017. u Zagrebu je (u nakladničkoj kući Profil) tiskan roman Maroja Mihovilovića, *Mi djeca Solferina*, dokumentaristička proza – dramatična, potresna, zapanjujuća ... – o nasljednicima i potomcima Vilme Vukelić. Novinar Maroje Mihovilović unuk je Vilme Vukelić, a njegov otac, znameniti hrvatski novinar Ive Mihovilović, rodom iz sela Prementure u Istri, bio je Vilmin zet.

*Prošlo se miješa sa sadašnjim i vrlo je teško probiti se do te daleke prošlosti, a da se pritom ne spotaknemo na bliže slojeve uspomena koje reproduciraju prijašnje dojmove.*¹⁵²

Gledano iz „pozitivističkog“ ugla, pisane uspomene nepouzdan su izvor, svjedočanstvo koje tek treba provjeriti u dokumentima, no za kulturnu i intelektualnu povijest, za povijest mentaliteta i senzibiliteta, one su od prvorazredne vrijednosti. Vilma Vukelić svojim je memoarima dala prinos istraživanju društvenih kretanja u Osijeku, navlastito povijesti žena, školstva, židovske zajednice, mode, odijevanja, dječjih igara i dr.

Vilma Vukelić (Osijek 1880. - Zagreb 1956.), rodila se u obitelji osječkog židova, ekonomista i poduzetnika Juliusa Miskolczyja, predsjednika Trgovačko-obrtničke komore. Imala je i židovsko ime Frumet, koje na hebrejskom znači pravičnost. U rodnom je gradu završila osnovnu školu i ženski licej u Zagrebu gdje su joj predavale najuglednije žene-intelektualke i umjetnice onoga doba: Marija Jambrišak (autorica bontona *O pristojnom vladanju u svim životnim prilikama – Rukovođ za općenje u obitelji, u društvu i javnom životu*, Zagreb 1907.), Camille Luzerne (hrvatsko-austrijska germanistica, književnica i prevoditeljica, između ostalih djela na njemački je prevela i *Priče iz davnine* Ivane Brlić-Mažuranić) i Jagoda Truhelka (pedagoška djelatnica, pripovjedačica s posebnim afinitetom za svijet žena i odnosima među spolovima). Obrazovanje je nastavila u privatnom internatu u Beču (1893.-1895.) da bi tek trinaest godina kasnije maturirala u Rijeci. Javila se feljtonima u osječkom listu *Die Drau* (1896.) i prijevodima hrvatskih pjesnika na njemački. Godine 1902. udala se, suprotno očevoj volji, za Milivoja Vukelića (Lovinac 1873.-Zagreb 1938.), vojnog časnika i književnika (poznatog pod pseudonimom Milkan Lovinac), predavača na kadetskim školama u Sopronu i Pečuhu. U braku se rodilo četvero djece. Živjela je u Budimpešti i Pečuhu, a od 1923. u Zagrebu. Unatoč obiteljskim obvezama, uspjela je (1911.) upisati studij kemije na prirodoslovnom fakultetu u Münchenu, no zbog izbijanja rata prekida studij i vraća se u Zagreb. Od 1933. do 1937. živjela je i stvarala u Parizu, potom ponovno u Zagrebu. Za života je objavila samo jednu knjigu, dok su ostale (u njemačkom izvorniku) objelodanjene postumno. Posmrtni ostaci Vilme Vukelić počivaju na Mirogoju.

Prozno djelo *Tragovi prošlosti* ostavilo je svoj trag i za budućnost hrvatske književnosti, jer – kako ističe Vlado Obad, prevoditelj, priređivač i vrstan poznavatelj sveukupnog djela Vilme Vukelić – „autorica je stvorila određeni otklon od izmišljene, čisto fikcionalne književnosti, a pobudila zanimanje za doživljeni, autobiografski diskurs.“ Osim

---

¹⁵² Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti*, Zagreb, 2003., str. 11.

toga, bila je nadarena intelektualka i prva pobornica za ženska prava u južnoslavenskome prostoru. Od djevojčice i djevojke do mlade i zrele žene osjećala je svoju posebnost i personalnost, slijedila svoj instinkt za samostalnošću i upravljanju vlastitim životom. Ma koliko bila izložena nadzoru i diktatu volje drugih izabirala je svoj put. Svoju je narav opisala u ovom odlomku:

Ni danas mi nisu jasni uzroci toga žustroga duševnoga i tjelesnoga suprotstavljanja svakoj vanjskoj prinudi, onom kategoričnom 'trebaš' ili 'moraš'. Opirala sam se stvarima, koje bih inače bez pogovora učinila sama, samo zato jer su mi bile nametnute. Jednako tako mrzila sam put 'zlatne sredine', koji su mi zacrtali, a koji je a priori anatemizirao svaku pretjeranost, bilo u dobru ili zlu. Govorili su mi, i prije no što sam istinski razumijevala te riječi: budi umjerena u svemu! A upravo toga sam se najviše užasavala: prekinuti igru kada mi je bilo najljepše, završiti objed kada je najbolje prijalo, reducirati svoje želje, ne učiniti smjesta ono što mi je bilo na umu, šutjeti u prisutnosti drugih premda mi se prohtjelo da govorim – sve su to bili zahtjevi protiv kojih sam se bunila, ako ne uvijek i otvoreno, a ono prikriveno, u duši.¹⁵³

Vilmina majka svojoj je kćeri osigurala za ono vrijeme visoki obrazovni standard. Osim pohađanja osječke djevojačke škole, roditelji su joj plaćali privatnu poduku iz sviranja glasovira, iz njemačkog jezika i crtanja. Posebna guvernanta – Saskinja iz Siebenbürgena, protestantkinja – nastojala se nametnuti Vilmi čvrstim načelima, zahtijevajući slijepu i beziznimnu pokornost. Usto je budno pazila na svaki njezin korak izvan škole. No, Vilma joj je vrlo brzo pokazala da se neće pokoravati njezinim stegovnim obrascima. O tome je u uspomenama zabilježila:

U školu sam odlazila zajedno s Anom, ali sam se – po želji mojih roditelja – iz nje trebala vraćati u pratnji guvernante. Ona je svakodnevno dolazila po mene, no ja nisam imala nimalo volje da me kao pudlicu na uzici odvođe kući. Uspijevalo mi je da se vještīm manevrima izbacim iz te neugodnosti. Djevojačka je škola na sreću imala dva izlaza. Kako je završila nastava, poslala bih kolegice u izvidnicu da utvrde na kojem od izlaza vreba guvernanta. Naravno da sam odabirala onaj izlaz na kojem nije bilo opasnosti.¹⁵⁴

O krutim odnosima i nesuglasju između strogih pravila službe i ljudske intime, zapravo o birokratskom gušenju osobnosti, Vilma Vukelić ostavila je rječito, ali i tužno svjedočanstvo na primjeru učiteljice Klotilde Cvetišić. Bila je ona jedna od najistaknutijih hrvatskih prosvjetnih djelatnica na prijelazu stoljeća, školovala se u Beču, a prije dolaska u Osijek službovala je kao „učiteljica jezikoslovno-povijesne struke“ u Sofiji i Zagrebu. Godine 1887. imenovana je ravnateljicom osječke djevojačke škole na kojoj je predavala hrvatski jezik,

---

¹⁵³ Isto, str. 37.

¹⁵⁴ Isto, str. 171-172.

njemački jezik, zemljopis, povijest i kućanstvo. O njoj je Vilma ostavila potresno svjedočanstvo u zapisu u kojem se prisjeća kako je na nekom satu ispod klupe pisala pjesme i nije pratila nastavu. Bio je to, po ondašnjim propisima, veliki disciplinski prekršaj, pa joj je ravnateljica Cvetišić oduzela bilježnicu i pozvala je da se nakon nastave javi u njezinu kancelariju. Tu je nastao neočekivani obrat: ravnateljica ju je, umjesto kazne, zamolila da pročita pjesmu koju je pisala na satu. Pjesma je bila posvećena majci, a stihovi sugestivno sročeni što se ravnateljice snažno dojmilo. Vilma je taj trenutak ovako opisala:

*Kada sam završila, u očima gospođice Cvetišić caklile su se suze, bila je vidljivo ganuta, na trenutak je ostala nijema, a onda je na moja ramena položila ruke, privukla me k sebi i poljubila.*¹⁵⁵

Kontradiktornost ondašnjega građanskoga patrijarhalnog društva zrcali se iz ove epizode. Učiteljice se nisu smjele udavati dok su obavljale tu dužnost, bilo im je onemogućeno majčinstvo, dok je – to isto društvo – nametalo ženi poželjni status supruge, majke i kućanice. Vilma Vukelić nije bila samo živi sudionik i promatrač tog društva, već i njegov oporbeni kritičar. Njezino je lucidno oko uočilo i za idućih pola stoljeća, do sastavljanja memoara, upamtilo mnoge onovremene detalje. Zanimljiva su, primjerice, zapažanja o modi, koju su diktirali bečki časopisi – od steznika do visokih cipela s bezbrojnim gumbima do nezdravih korzeta.¹⁵⁶ Cijeli materijalni i duhovni život odigravao se u znaku propisanih obrazaca ponašanja. Karakterističan je ovaj odlomak, koji predstavlja izvanrednu građu za povijest mentaliteta i subdisciplinarnu povijest senzibiliteta:

*Nosile su se visoke cipele na puceta od tzv. everlasting-materijala, s dvadeset sitnih puceta na svakoj cipeli, koja su pri kopčanju stalno bježala kroz prste. Pa onda, goleme pomodne echarpe od atlasa koje su vezivane ispod struka i stalno su otklizivale, ali su svakoj pravoj toaleti davale krajnji touch, a svojim su oblikom trebale zamijeniti tourneure od roshara za odrasle. Na kratko ošišanim frizurama njihao se gore dolje florentinski šešir, ukrašen golemim nojevim perjem. Tako je sve bilo neukusno, neudobno i izvještačeno, ništa drugo negoli imitacija ženske mode, čiji su trendovi u godinama između 1880. i 1890. poprimali groteskne crte. [...] Sve je bilo standardizirano: odjeća, oprema stanova, stupanj duhovnog obrazovanja, način govora i ponašanja. Ljudi su bili podvrgnuti zakonu 'govori se' i 'očekuje se' i svako udaljavanje od toga ocjenjivalo se kao nedostatak takta i dobrog ukusa, a u osobito eklatantnim slučajevima i kao napadaj na unutarnju čvrstinu mjerodavnog društvenog kruga.*¹⁵⁷

---

¹⁵⁵ Isto, str. 170.

¹⁵⁶ Usp. O nezdravim korzetima i strahovitim posljedicama na žensko zdravlje preporučujem pogledati: Chantal Thomass i Catherine Ormen, *Povijest donjeg rublja*, Zagreb, 2011.

¹⁵⁷ Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti*, Zagreb, 2003., str. 134-135.

Put Vilme Vukelić kosio se s ovim autoritarnim patrijarhalnim normama tadašnjega društva. Ona je pružala otpor tim oblicima ophođenja i potiskivanja ličnosti i nastojala izgraditi vlastitu osobnost. *Tragovi prošlosti* Vilme Vukelić ocrtavaju slojevitost osjećkog društva druge polovice XIX. stoljeća pa na stranicama knjige čitatelj osjeća ne samo „dugo trajanje“ sporo promjenljivih struktura, već i njihove postupne preobrazbe. Znakoviti su, primjerice, kulturni utjecaji, prodor novih ideja koje prenose autori poput Ibsena (drama *Nora*), Strindberga (*Gospođica Julija*), Schillera (rasprava *O estetskom odgoju čovjeka*), Lessinga (esej *o Laokoonu*) i dr. Sve to otvara mogućnost rekonstrukcije tadašnjeg društvenog svjetonazora, profila običaja i društvene psihologije.

Iako je živjela u krugu bogate obitelji, daleko od oskudice bilo koje vrste, Vilma Vukelić već je od rane mladosti pokazivala socijalnu osjetljivost prema siromašnijim osobama, napose prema ženama s kojima je dolazila u doticaj. O tome je ostavila svjedočanstvo:

*Jer bilo je djevojaka moje dobi koje su već bile uvučene u stvarnu borbu za preživljavanje, koje su po dvanaest sati na dan obavljale teške poslove po tvornicama, stanovale u nezdravim podrumskim prostorijama, u atmosferi alkoholizma, poroka i beznađa. Ili djevojke sa sela koje nisu pohađale školu i ostajale nepismene.*¹⁵⁸

Dio ženske radne snage nalazio je svoje uhljebljenje radeći u bogatim građanskim obiteljima kao sluškinje, no taj je posao zahtijevao izvježbanost i umijeće ophođenja. Sloj služinčadi raznih kategorije svjedoči o novoj modi obiteljskog življenja:

*....ženski dio višeg društva bijaše bez ikakva posla. Kuhinjom je vladala izvrsna i autoritativna kuharica, u sobama dobro uvježbana sobarica, za teže poslove pozivana je sluškinja, za veliko pranje 'vešarica', za dotjerivanje garderobe 'šnajderica'. Ako je u obitelji bilo djece, o njima se najprije brinula dadilja, poslije 'kinderfrajla' i naposljetku guvernant, koja je često u kući ostajala sve do kćerine udaje i odrasloj djevojci služila kao 'garde-dama'.*¹⁵⁹

Borbu za prava žena Vilma Vukelić spajala je s borbom za društvenu jednakost. Veliki utjecaj na njezine ideje izvršila je knjiga *Žena i socijalizam* njemačkog socijalektrata Augusta Bebel. Kod nje se zapaža izvjesni ljevičarski duh, ali i težnja za daljnjim usavršavanjem i stjecajem znanja.

---

¹⁵⁸ Isto, str. 238.

¹⁵⁹ Isto, str. 126.

Uspomene Vilme Vukelić bogato su i nepresušno vrelo podataka, ali i sjajan primjer egohistorije i ženskog *očišta* kao antipod Blažu Lorkoviću i mnogim njegovim istomišljenicima.

9. „Obiteljska sreća“ viktorijanskog doba: muškarac zapovijeda, žena sluša!

Viktorijansko doba obilježeno je u engleskoj i europskoj povijesti gospodarskim i tehnološkim napretkom, vrhuncem industrijske revolucije. Uspon Ujedinjenog Kraljevstva prate i društvene promjene, način života, mode, novi oblici svakodnevice. Uz porast broja stanovnika, rastu i društvene nejednakosti, a u tom se okrilju pojavljuju i problemi mjesta i uloge (obiteljske i javne) širokih slojeva ženske populacije. Viktorijansko doba – tradicionalno i patrijarhalno – njegovalo je oblik obitelji u kojoj se ličnost oca izdvaja nad ostalim članovima. Usto je očeva obiteljska vlast i zakonski potvrđena. Njegov se rad smatra važnijim od svega ostalog što obavlja žena – supruga i domaćica.

Stihovi tada modernog pjesnika lorda Alfreda Tennysona¹⁶⁰ ukazuju na raskorak između zamišljenih „obiteljskih idila“ i potčinjenoga položaja žene. *Obiteljska sreća, krasna dječica / dovoljno novaca za život, zlatna sredina*, pjevao je tada pomalo režimski orijentiran Tennyson, proglašen lordom za vlasti utjecajnog političara Liberalne stranke i dugogodišnjega premijera engleske vlade Williana Ewarta Gladstona. Obiteljsko ozračje radničkih i drugih siromašnih obitelji bilo je u golemom raskoraku s ovim idiličnim opisima, a napose s potčinjenim položajem žene. Proučavatelj društvene povijesti Engleske Asa Briggs s dozom duhovitosti otvoreno navodi stihove koje u Tennysonovoj pjesmi *Princeza* izriče otac, „dobar viktorijanac s predindustrijskim osjećajima“ o ulozi i obiteljskoj važnosti svoje supruge i svih žena:

Muškarac je za polje, žena za ognjište,

Muškarac je za mač, žena za iglu.

Muškarac misli glavom, a žena srcem,

*Muškarac zapovijeda, a žena sluša.*¹⁶¹

Dominacija muža i zakonom je potvrđena. Žena nije imala pravo na svoju imovinu sve do 1870., kada su doneseni i 1882., kada su potvrđeni propisi kojima se udanim ženama osigurava vlasničko pravo na imovinu koju su donijele u brak ili su je stekle tijekom njegova

---

¹⁶⁰ *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 10, Zagreb 2008., str., 694-695. Alfred Tennyson, engleski pjesnik (1809.-1892), rodio se u svećeničkoj obitelji, studirao u Cambridgeu, no studij je napustio nakon očeve smrti (1831). Težio je profilirati kulturnu politiku u čijem bi žarištu bilo nastojanje za konstruiranjem jake nacionalne povijesti, što je postalo osnovom njegove poetike (zbirka *Pjesme, uglavnom lirske* (*Poems, Chiefly Lyrical*, 1830). U toj zbirci lirika, unatoč naglašenoj senzualnosti i melodioznosti, pjesnik se zalaže za „proizvodnju nacionalnog identiteta i pseudomitske nacionalne povijesti“. Taj je stav kasnije donekle revidirao. Godine 1850. naslijedio je znamenitoga Williama Wordswortha kao dvorski pjesnik (*poet laureate*). Tennysonovo pjesništvo obilježeno je melodioznošću, stilskom kičenošću i naglašenom političkom konzervativnošću.

¹⁶¹ Asa Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, Zagreb 2003., stre. 243; 245.

trajanja. Pravne bitke – u kojima su sudjelovale i sufražetkinje – vodile su se i oko zakona o razvodu braka. Prvi od tih zakona, donesen je 1857., bio je naglašen nepravedan jer je suprugu bilo dovoljno da ženu verbalno optuži za preljub, dok je ona na sudu morala iznositi čvrste dokaze o svim muževljevim nedostacima, primjerice brakolomstvu, fizičkoj i psihičkoj okrutnosti, napuštanju kuće ... Vjerski, gospodarski i društveni razlozi – navlastito skupa procedura – broj su razvoda sveli na najmanju mjeru: do konca stoljeća razvedeno je tek 0,2 % ukupnih brakova.¹⁶²

Spomenuti Tennysonovi stihovi realistično opisuju ženu viktorijskog doba nedvojbenu nositeljicu demografskog napretka Engleske i statističkog porasta prosječne obitelji. Dok je 1851. obiteljski prosjek iznosio 4,7 članova, već 60-tih godina – „u najboljem desetljeću za razvoj i odgoj djece u engleskoj povijesti“ – povećao se na 6,2. Tek je jedna obitelj od osam imala jedno ili dvoje djece, dok je jedna od šest imala desetero i više djece!¹⁶³ Broj stanovnika Engleske od 16,9 milijuna godine 1851., popeo se 1901. na 30,8 milijuna. Nuklearne obitelji mogle su biti još i veće, a stanovništvo još i mnogobrojnije da mortalitet djece nije zadržao svoje visoke vrijednosti. Povjesničar Briggs s dozom ironije ističe da su to „za *patera familiasa* bile godine moći i plodnosti ...“¹⁶⁴ U tom demografskom rastu glavnu su ulogu, dakako odigrale engleske žene. One su morale „čiste“ i „nevine“ ulaziti u brak i u njemu biti u svemu „umjerene“ i „poslušne“. S jedne se strane ženska seksualnost nijekala, dok su je, s druge, učestale trudnoće i briga o mužu i djeci držale u potčinjenosti. Briggs navodi „poučnu“ i mnogo čitanu knjigu dr. Williama Actona, izašlu 1857. pod karakterističnim i osebnim naslovom *Funkcije i poremećaji reproduktivnih organa u mladoj, zreloj i odmakloj dobi, razmotrene u njihovim fiziološkim, sociološkim i psihološkim odnosima*, u kojoj je, između ostalog ustvrdio (tada gotovo općeprihvaćenu činjenicu) da su „intelektualne sposobnosti obično u obrnutom razmjeru sa seksualnim apetitima“, te da bi se „gotovo moglo reći kako su te dvije stvari nespojive i da prakticiranje jedne funkcije poništava drugu“.¹⁶⁵ Spolni su odnosi dodatno komplicirali probleme viktorijskih postelja, njihovih drvenih konstrukcija, glomaznih madraca napunjenih s osamdesetak kilograma vune, punih prašine, kukaca, miševa i štakora ..., usto i okruženih djecom (pa i onom odraslom) koja su spavala oko roditeljskih kreveta, katkada uz sluge i sluškinje.¹⁶⁶

---

¹⁶² Briggs, *Socijalna povijest*, nav. dj., str. 246.

¹⁶³ Na i. mj.

¹⁶⁴ Isto, str. 247.

¹⁶⁵ Isto, str. 244.

¹⁶⁶ Bill Bryson, *Kod kuće. Kratka povijest privatnog života*, Zagreb 2015., str. 317. Autor navodi zanimljiv primjer iz dnevnika Susanne Auguste Fenimore Cooper, kćeri znamenitoga pisca Jamesa, autora romana

Kada je riječ o širenju mogućnosti djelovanja žena izvan kuće i obiteljskih poslova, u Engleskoj se devetnaesto stoljeće pokazalo tvrdim i nepopustljivijim, čak manje trpeljivim od prethodnog u kojem je djelovao čovjek od pera, kulture i osjećaja za stvarnost, kakav je bio primjerice Joseph Addison (1672.-1719.). Iako je u svojim novinskim „kolumnama“ kritizirao englesko društvo svojega doba, istodobno se zalagao i za *aurea mediocritas* („zlatnu sredinu“) kao životni princip, sukladno pripadnostima povlaštenim slojevima i njihovim uglađenim i civiliziranim ophođenjima. U jednome od eseja, objavljenom u novinama koje je sam uređivao i ispunjavao svojim priložima dotaknuo se i ženskog pitanja, napose njihova sudjelovanja u stranačkim sporovima i prijeporima vigovaca i torijevaca:

Kako naše engleske žene ljepotom nadmašuju sve druge nacije, morale bi se potruditi da ih zasjene i svim drugim odlikama svoga spola te da se prije istaknu kao nježne majke i vjerne žene, nego kao mahnite stranačke revnosnice. Ženske su vrline kućanske naravi. Obitelj je pravo polje na kojem će povučene žene zasjati.

Bavljenje politikom Addison smatra oblikom „loše ženstvenosti“, slabošću žene koja „posrće na putu prema vrlini“. Savjetuje da se ženi pomogne kako bi došla do svoje biti.¹⁶⁷ Stoljeće koje je uslijedilo bilo je konzervativno i nepopustljivo.

Divljačar koji je preveden i na hrvatski jezik. Susanna Augusta je opisala kako se osjećala kada su joj u djetinjstvu štakori prelazili preko postelje ... Nikad se od jeze tih scena nije sasvim oporavila (str. 317).

¹⁶⁷ Citat iz novina *The Spectator* (br. 81, subota, 2. lipnja 1711.). Usp. Joseph Addison, *Što se mene tiče* .... Zagreb 2012., str. 106.

10. Ženstvenost kao patološko stanje

Iako su spolni odnosi u braku uvijek neizbježni, tada nametnuti običaji, moralizatorske predrasude, poluznanstveni i pseudoznanstveni savjeti, ograničenja i prisile uništavali su prirodni užitak i spolni odnos pretvarali u nadzirani, ometani i time reducirani odnos. U viktorijanskome je razdoblju napose bio popularan priručnik Amerikanke Mary Auguste Wood-Allen *Što mlada žena mora znati*, u kojem autorica uvjerava mlade čitateljice kako je u fizičkim intimnostima gotovo sve dopušteno, ali pod uvjetom da se tjelesni doticaji, pa i sam spolni čin obavlja – „bez trunke spolne želje“!¹⁶⁸ Sukladno duhu vremena liječnica Mary Augusta Wood-Allen bila je uvjerena kako ženino raspoloženje, spolno uzbuđenje i „prljave misli“ utječu na fetus i nepovratno dovode do njegova fizičkog i psihičkog oštećenja. Partnerima se tijekom ženine trudnoće savjetovalo uzdržavanje od spolnih odnosa zbog straha da će se roditi defektno dijete. Ženama se savjetovalo, kako bi izbjegle uzbuđenost i raspaljenost, da „udišu dovoljno svježeg zraka, izbjegavaju stimulativnu razonodu poput čitanja i kartaških igara, te povrh toga da nikada ne upotrebljavaju mozak više nego što je izričito potrebno“.¹⁶⁹ U takav se slijed razmatranja savršeno uklapala ideja da je obrazovanje žena ne samo nepotrebno trošenje vremena i novaca, nego i štetno pa i opasno za njihovo zdravlje i reproduktivnu funkciju. Čak je i veliki intelektualni duh, John Ruskin¹⁷⁰, čije izvanredno senzibilne ideje i umjetničke opservacije o venecijanskim građevinama i arhitekturi uopće i danas odjekuju u znanstveno-estetskim raspravama, u jednom eseju iz 1865. ustvrdio da žensku mladež treba obrazovati samo u onim granicama koje će biti korisne njihovim muževima ... Ali ništa više od toga! Brak Johna Ruskina – o kojem ću reći više u daljnjem tekstu – bio je paradigmatična slika spolne, erotske i rodne konfuzije viktorijanskoga doba.

Vezano uz spolnost – ne samo uz konvencije i predrasude već i elementarnog nepoznavanja fiziologije – muškarci viktorijanskog vremena bili su, čini se, opčinjeni svojim sjemenom, pazeći da što rjeđe i što manje izbacuju kapljice dragocjene guste tekućine, bilo u

---

¹⁶⁸ Mary Augusta Wood-Allen (1841.-1908.), liječnica, socijalna reformatorica, javna djelatnica i autorica knjiga o ženama, majkama, suprugama i djeci. U braku s liječnikom Chilionom Brownom rodila je dvoje djece koje je uzdržavala i nakon razvoda. Kći Rose nastavila je majčino djelo.

¹⁶⁹ Bryson, *Kod kuće*, nav. dj., str. 319-320.

¹⁷⁰ *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 9, Zagreb 2007., str. 502. - John Ruskin (1819.-1900.), engleski književnik, teoretičar umjetnosti i društveni reformator, profesor sveučilišta u Oxfordu (1870.-1884.). Bio je zagovornik nove gospodarske i socijalne etike, kritičar kapitalizma i protivnik tehnološke civilizacije s jedne i vizionar pravednijeg društva u ljepoti s druge strane. Snažno je utjecao na englesko javno mišljenje XIX. stoljeća kao i na laburistički pokret. Poznat je i kao slikar akvarela i crteža. Njegova djela *Sedam luči arhitekture*, *Kamenje Venecije* i dr. objavljuju se i danas s dozom divljenja i uvažavanja.

braku, bilo izvan njega. Ne samo u pučkom vjerovanju već i u stručnim liječničkim krugovima prevladavalo je mišljenje da mušku spermu treba zadržavati unutar tijela jer ona jača krv i mozak održava vitalnim. Češće ponavljani seksualni odnos i „rasipanje“ sjemena, muškarcima doslovce slabi tijelo i um, a „razvodnjena“ sperma stvara „mlitavo“ sjeme i samim tim slabo i apatično potomstvo! Granica učestalosti spolnih odnosa svedena je na jednom mjesečno.¹⁷¹ S takvim je predrasudama spolno samozadovoljavanje bilo ne samo teološki „Onanov grijeh“ već fatalna opasnost od tjelesnog oštećenja i fizičke propasti koju je isticala tadašnja medicina. Liječnici su drastičnim riječima opisivali posljedice masturbacije: *svaki čin onanije potres je, eksplozija, smrtonosni udar koji izaziva paralizu*; ili još slikovitije: *treba žaliti ta jada gmizavo-drhtava, blijeda, žgoljava stvorenja koja puze zemljom ...*, a jasan je bio i tadašnji medicinski autoritet Samuel Tissot čiji je pacijent „neprestano slinio, iz nosa mu je kapala vodenasta krv, a nuždu je obavljao u krevet i ne primjećujući ...“.¹⁷² Vjerojatno najznačajnije ime proučavatelja masturbacije i drugih tjelesnih „devijacija“, sir William Acton¹⁷³, napose je upozoravao „to opako samozadovoljavanje“ najčešće „narušava vitalnost još nerođenih pokoljenja, smekšava im mozak i izaziva sljepoću“. U opsežnom i za svoje doba karakterističnom djelu duga naslova *Funkcije i poremećaji reproduktivnih organa, u djetinjstvu, mladosti, odrasloj dobi i poodmaklim godinama, uzimajući u obzir njihove fiziološke, društvene i moralne aspekte* (objelodanjenom 1857.) iznio je i često navođenu tvrdnju kako „većinu žena uopće ne opterećuje nikakav oblik seksualnih osjećaja“.¹⁷⁴ Actonova postavka trebala je „znanstveno“ potkrijepiti ono što su stereotipi viktorijanskoga odnosa prema ženi isticali kao njezinu društvenu funkciju – njezino mjesto u održavanju kuće, pripremanju obroka u kuhinji i reproduktivnu ulogu u bračnoj postelji. Ujedno je ta teza osuđivala kao neprirodan svaki drugi stil i način života, svako odstupanje od društvenih konvencija.

Vratimo se spomenutome velikanu Johnu Ruskinu, sjajnom povjesničaru umjetnosti, estetu i sugestivnom esejistu, koji u svojem životu nije uspio pronaći ravnotežu između želje za brakom i uspješnog spolnog odnosa. Slučaj se uklapa u naslov i sadržaj teme jer se devetnaestogodišnja djevojka Euphemia Chalmers Gray s nadimkom Effi, udana za Johna Ruskina, našla *u očištu* svojega slavnog supruga! Njihov brak „nikada nije konzumiran“, kako je Effie kasnije ispričala, dodavši da joj je Ruskin iskreno priznao kako je zamišljao da su

¹⁷¹ Bryson, *Kod kuće*, nav. dj., str. 320.

¹⁷² Na i. mj.

¹⁷³ Sir William Acton (1813.-1875.), engleski liječnik i pisac medicinskih knjiga i priručnika o reproduktivnim anomalijama, socijalnim odnosima, navlastito o posljedicama masturbacije kod muškaraca, žena i djece; poznat je i po postavci o histeričnoj masturbaciji (*masturbation hysteria*).

¹⁷⁴ Bryson, *Kod kuće*, nav. dj., str. 321.

žene sasvim drukčije od onoga što je na njoj vidio i što mu je ona htjela pružiti, te da nikada u pravome smislu nisu mogli postati muž i žena, „jer mu se već prve večeri zgadila njezina pojava ... ; istrčao je iz sobe ugledavši ženske stidne dlačice.“¹⁷⁵ Effie je nakon nekog vremena podnijela tužbu i uspjela poništiti brak da bi se ubrzo udala za sir Johna Everetta Millaisa (1829.-1896.), slikara i ilustratora knjiga, s kojim je u sretnome braku rodila osmero djece. Priča inače ima anegdotski i pomalo groteskni sadržaj, a baca i poneko svjetlo na odnose muškaraca prema ženama i obratno u kontekstu viktorijanskoga društva. Naime, veza između Effie i umjetnika Millaisa počela je u vrijeme kada je ovaj portretirao Ruskina. Časni *gentleman* Ruskin, iako mu je bila poznata naklonost njegove supruge, nastavio je pozirati do završetka portreta, ali sa slikarom koji mu je preteo ženu više nikad nije progovorio ni riječi. Taj bizarni skandal potpuno je potisnut i zaboravljen, pa u Ruskinovim biografijama i nema spomena da je ikad bio oženjen. Ruskinovo je *očišće* zauvijek ostalo zgroženo nad ženskim tijelom, što je dovelo do toga da je – kao procjenitelj ostavštine znamenitoga slikara J. M. W. Turnera – uništio veliki dio njegovih akvarela s erotskim motivima!¹⁷⁶ Bijeg gospođe Effie iz bračnih voda s Ruskinom bio je za nju sretan, a za viktorijansko društvo izniman slučaj. Po tadašnjem zakonu razvedena žena nije imala prava na svoju imovinu, na slobodu izražavanja i gotovo nikakve mogućnosti da se suprotstavi mužu. Teoretičar prava William Blackstone, napisao je u nekom od traktata da se stupanjem u brak u krajnjoj konzekvenci „žena odricala svojeg *ja* i pravnoga postojanja“.¹⁷⁷

Unatoč iznimkama koje svjedoče o manje drastičnim, pa i takvim shvaćanjima i postupcima koji se približavaju modernijem i humanijem odnosu prema *drugome spolu* (da upotrijebim znamenitu sintagmu),¹⁷⁸ ispoljavanje prirodne ženstvenosti u viktorijansko se doba ubrajalo u patološke manifestacije. Karakteristične popratne pojave žena poslije puberteta i tijekom daljnjega razvoja do udaje ili zrelosti, smatrale su se oblikom bolesti ili opasnosti da će bolest nastupiti. Mnogi su stručnjaci smatrali da rast grudi, maternice i ostalih rasplodnih organa „cijedi energiju iz zaliha koje posjeduje svaka osoba“, dok se su se bolne pojave tijekom menstruacija u medicinskoj literaturi opisivale kao „čin namjernog nemara ..., neprikladne i nedolične odjeće, neumjerene prehrane ili loših navika žena“.¹⁷⁹

---

¹⁷⁵ Isto, str. 322.

¹⁷⁶ Na i. mj.

¹⁷⁷ *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 2, Zagreb 2000., str. 165. – William Blackstone, engleski pravnik i političar (1723. -1780.), profesor prava na Sveučilištu u Oxfordu, potom sudac kancelarova suda, te prvi profesor običajnog prava. Zastupnik u parlamentu 1761.–1770.; sudac prizivnog suda 1770.–1780. te autor klasičnih djela o engleskom pravnom i političkom uređenju.

¹⁷⁸ Simone de Beauvoir, *Drugi spol*, Zagreb 2016.

¹⁷⁹ Bryson, *Kod kuće*, nav. dj., str. 323.

Medicinskom dokumentacijom potkrijepljene epizode danas se doimaju anegdotski komične i u svojoj apsurdnosti tragične. Kada je, primjerice, neka mlada domaćica 1865. priznala liječniku da joj se u mislima ponekad pojavljuju želje za drugim muškarcima, uslijedila je hitna terapija koja se sastojala od hladnih kupki, ispiranja crijeva, zabrani korištenja začinjene hrane, odustajanja od čitanja zabavnoga štiva i višekratno temeljito ispiranje vagine otopinom boraksa. Čitanje romana doslovce je bilo povezano s „nezdravim“ uzbuđenjima mladih djevojaka koje time potiču prerani tjelesni razvoj i fizički se pretvaraju u zrele žene, godinama prije nego što bi ta faza trebala nastupiti.¹⁸⁰

---

¹⁸⁰ Isto, str. 324.

11. Hipokratova “hystera” i njezine evolucije

Pojam *histerija* više ne pripada medicinskoj dijagnostici, ali je sveprisutan u širokom dijapazonu kolokvijalnih izričaja, katkad otrcan i pogrdno korišten u svakodnevnome govoru. Ta paradoksalna činjenica o *histeriji* – nazivu kojim se nekad dijagnosticiralo osebujno stanje ženskoga tijela i njezine psihe – svedena je danas na „somatoformne i somatizacijske poremećaje“ koji se pojavljuju u slučajevima tjelesnih manifestacija / oboljenja bez organske podloge bolesti.¹⁸¹ Pojam histerije, prvotno povezan isključivo uz žensko tijelo i njezinu psihi, postupno se u prošleme (a i u ovome, XXI.!) stoljeću, premiještao s fiziološkog na psihološko, ali i društveno-političko područje. Ističe se da je tzv. „konverzivni poremećaj“ – kada se nesvjesni psihički konflikt *konvertira* u tjelesni – najbliži izvornom frejdovskom poimanju histerije.

Sam pojam histerije – nastao od starogrčkog naziva za „lutajuću maternicu“ (*hystera*) – rabio se još od Hipokratova doba (oko 460. – 380. pr. Kr.) za tjelesne simptome čije uzroke valja tražiti u psihološkim uzrocima (osjećaj gušenja, glavobolja, vrtoglavica, nesanica ...). Teoretske postavke nastanka histerije svodile su se na pokretljivost maternice unutar ženskoga tijela zbog „nedostatka tjelesnih tekućina“. Kao lijek preporučavao se spolni odnos, pa i trudnoća. Kao suprotnost tomu, ženama optuženim da su vještice pripisivao se promiskuitet i hiperseksualna moć, što je također upućivalo na maternicu. U XIX. stoljeću pojam „ženske histerije“ počeo se prvenstveno odnositi na seksualnu disfunkciju, pa se i liječenje orijentiralo na spolnu aktivnost i „poboljšanje prokrvljenosti“. Liječnici viktorijanskog doba u Londonu su kao tretmen histerije uveli i *histerektomiju* (odstranjivanje maternice).

Poticaj novim istraživanjima dao je francuski neurolog Jean-Martin Charcot¹⁸², po Freudovim riječima, najzaslužniji znanstvenik za rehabilitaciju istraživanja histerije. Njezine tragove u ženskome tijelu i ženskoj psihi Charcot je nastojao pronaći metodom hipnoze, pa su tu teoriju slijedili i neki kasniji proučavatelji. Ranih 90-ih godina XIX. stoljeća Sigmund

---

¹⁸¹ Ovaj dio teksta obrađen je prema prilogu Tanje Rudež, *Histerija: ne postoji više kao dijagnoza, ali postoji kao zarazni kulturološki fenomen*, objelodanjenom u tjedniku *Globus*, br. 1365, Zagreb, 3. 2. 2017., str. 68-70. Članak najavljuje izdanje zbornika radova sa znanstvenoga skupa o histeriji, održanog u HAZU (u ožujku ove godine), u izdanju Medicinske naklade.

¹⁸² *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 2, Zagreb 2000., str. 509. – Jean Martin-Charcot (1825. – 1893.), francuski neurolog, djelovao u Parizu, najprije kao profesor patološke anatomije, a potom kao osnivač neurološke katedre i klinike. Opisao i razjasnio mnoge dotad nepoznate neurološke simptome i bolesti, upozorivši na njihovu lokalizaciju u mozgu, te je osnivač moderne neurologije i neuropatologije. Unio je nova tumačenja histerije. Jedan od pionira psihoterapije.

Freud¹⁸³ je objavio više članaka o histeriji u kojima je širio Charcotove teze, da bi zatim o tome počeo razvijati vlastita saznanja. Iz toga učenja o histeriji, napose nakon 20-ih godina prošloga stoljeća, razvila se teorijski znamenita Freudova psihoanalitička škola, ali i liječnička praksa temeljem traganja za podsvjesnim i nesvjesnim manifestacijama psihe u što je spadala i ženska histerija.

Freud je dijelio mišljenje svojih suvremenika da od histerije oboljevaju jedino žene, iako bečki znanstvenik nije njezino žarište nalazio u ženskome tijelu već u njezinoj (pod)svijesti. Tijekom XIX. stoljeća liječnici su došli do uvjerenja o dvije manifestacije psihičkih poremećaja: onih kod žena, već tradicionalno nazvanih *histerijom*, i onih kod muškaraca, nazvanih *neurastenijom* praćenom anksioznošću. No, već su povratnici s bojišnica Prvoga svjetskog rata pokazivali manifestacije od pretrpljenih šokova i upadali u psihička stanja vrlo slična histeriji! Postupno se širilo saznanje da histerija nije specifično ženska bolest i ono je prevladalo u XX. stoljeću. Time, dakako, nije odbačena vrijednost učenja velikoga znanstvenika Sigmunda Freuda, štoviše njegove postavke i dalje dopunjuju znanstvena područja, psihologije, psihijatrije i psihoterapije.¹⁸⁴

„Opsjednutost“ ženskom tajanstvenom, još društveno neotkrivenom i nejasnom seksualnošću, u XIX. je stoljeću bila u usponu, premda su najvećim dijelom tada napuštene mitske i religiozne postavke koje su se, modificirane i ublažene, provlačile još od srednjega vijeka. Noviji su pogledi prvenstveno dobivali znanstveno ili pseudoznanstveno obilježje, a izvore tih saznanja izvlačili su iz svakodnevnih pozornih i pomalo voajerskih opažanja kako bi proniknuli u žensku osebnost, u ženstvenost ženstvenosti koju nisu uspijevali razumjeti, još manje objasniti. Usto je XIX. stoljeće obilježavao i strah od svenazočnih „devijacija“ ženske seksualnosti. Čitatelja / čitateljicu u godini 2017. ostavlja gotovo bez daha opis utjecaja vibracija na žensku spolnu stimulaciju iz pera nekoga predradnika u tvornici tekstila u Francuskoj koja je zapošljavala mlade radnice. Godine 1880. spomenuti je predradnik poslodavcu podnio izvješće o radnicama tekstilne industrije koje „toliko pritišću pedale svojih

---

¹⁸³ *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 4, Zagreb 2002., str. 49. – Sigmund Freud (1856. – 1939.), austrijski neuropsihijatar, utemeljitelj psihoanalize. Nakon što je diplomirao medicinu u Beču, neko je vrijeme studirao kod J.-M. Charcota (usp. natuknica) u Parizu, čije ga bavljenje histerijom navodi na područje psihijatrije. Mladi Freud bio je nezadovoljan Charcotovom metodom hipnoze i elektroterapije, pa je razvio metodu ili sustav psihoanalize, utemeljenu na analizi snova i slobodnih asocijacija. Isticao je tezu da je uzrok psiholoških smetnji potiskivanje (*libido*) infantilnog seksualiteta (*ja*), a normalno se stanje postiže „pobjedom ja“, odnosno oslobađanjem stanja potisnute svijesti. Poznate su Freudove teorije o Edipovom i kastracijskom kompleksu. Kasnije su se neki od njegovih učenika i prvotnih sljedbenika udaljili od njega (primjerice A. Adler, K. G. Jung). Općenito se smatra da je Freud svojim postavkama dao vrijedne osnove za otkrivanje niza uzroka duševnih bolesti i nastranosti, ali je shvaćajući čovjeka individualistički precijenio ulogu seksualnog. Glavna su mu djela: *Studije o histeriji* (1895.), *Tumačenje snova* (1900.), *Psihopatologija svakidašnjeg života* (1901.), *Tri rasprave o teoriji seksualnosti* (1905.), *O psihoanalizi* (1910.), *Totem i tabu* (1913.), *Ja i ono* (1923.).

¹⁸⁴ Ovaj je tekst sročen prema tezama spomenutog članka iz tjednika *Globus*.

šivaćih strojeva da same doživljavaju orgazam“. Jedan je slučaj detaljno opisan i predstavlja karakterističan primjer doživljaja žene iz „muškog očišta“:

Usred neopisive buke koju proizvodi tridesetak šivaćih strojeva iznenada sam čuo kako je jedan stroj počeo raditi mnogo većom brzinom od ostalih. Pogledao sam osobu koja ga je opsluživala, jednu smeđu djevojku ne stariju od 18 do 20 godina. Ruke su joj mehanički obrađivale komad odjeće koji je šila na svojem stroju, ali joj je istodobno, lice bilo animirano, usne su joj se malo rastvorile, nozdrve raširile, a stopala su joj sve većom brzinom pritiskala papučicu. Ubrzo joj se pogled ukočio, kapci se spustili, lice joj je poblijedilo i zanijelo se unatrag. Jedan prigušeni krik, praćen dugim uzdahom, izgubio se u buci radionice.¹⁸⁵

Nadziratelj posla u tekstilnoj radionici upravo je evidentirao slučaj doživljenog orgazma. U opisu posla predradnika bilo je, uz ostalo, navedeno da mora nadzirati položaj tijela radnica. One su trebale sjediti uspravno, dakle nikako ne na rubu stolice gdje je „vibracijama stroja bilo najlakše proširiti se prema međunožju“. Mnogi su liječnici, „uznemireni zbog opasnih vibracija“ preporučivali ženama da nikako ne voze bicikl. Uz opasnost od „pretjeranog stimuliranja“ moralnu je opasnost za žene predstavljalo i pokretanje pedala koje je dovodilo do sablažnjivog otkrivanja gležnjeva. Sačuvala se preporuka iz 1890. da bi „poštovane žene“ trebale voziti samo tricikle.¹⁸⁶ U XIX. stoljeću išlo se tako daleko da se podignula „moralna panika“ i zbog vožnje vlakom, jer klimanje vagona kod žena također izaziva „upadljivi stupanj seksualnog uzbuđenja“.¹⁸⁷

U to je doba ponovno izbilo u prvi plan ono „mitsko i tajanstveno oboljenje“ (na)zvano *histerija*. Histerija sada postaje široki sindrom nenormalnoga stanja u rasponu od bolesti i patoloških stanja, pa do manifestacija normalnih obilježja ženske spolnosti. „Vjerodostojni orgazam“ proglašen je „bolesnim stanjem“ i svrstan u „ženske tegobe“ koje treba liječiti. Englund spominje zanimljiv podatak da su zapadnoeuropski liječnici još u XVII. stoljeću histeriju smatrali „najčešćom od svih bolesti, odmah poslije temperature / febre“.¹⁸⁸ Dramatični opisi histerije, napose kod žena bez muža, udovica i opatica, kao i nenormalne posljedice koje su joj se pripisivale, navele su liječnike XIX. stoljeća da pronađu „neporočne ili poročno-maskirane“ oblike izazivanja „histeričnog paroksizma“ – eufemistički izričaj za orgazam! – kako bi se ublažile muke nekih kategorija žena. Orgazam je definiran kao bolest koju treba liječiti. Preporučivalo se forsirano jahanje na konju i uporno sjedenje na njihovljici, no otišlo se i korak dalje: konstruirana je i prva sprava za stimuliranje orgazma, preteča

¹⁸⁵ Navedeno prema knjizi Petera Englunda, *Male istorije*, Beograd 2009., str. 135. Navod je prilagođen hrvatskom književnom jeziku i hrvatskom nazivlju.

¹⁸⁶ Isto, str. 135-136.

¹⁸⁷ Na i. mj.

¹⁸⁸ Isto, str. 136.

današnjeg vibratora.¹⁸⁹ Na ostvarivanju te ideje prvi je počeo raditi Šveđanin Gustav Sander 1865. u okviru svojih nastojanja u tzv. *medikomehaničkom institutu* u kojem su se počeli proizvoditi gimnastički aparati. Tako je četiri godine kasnije, temeljem Sanderovih ideja, američki liječnik George Taylor konstruirao pravi genitalni vibrator.¹⁹⁰ Peter Englund ovako opisuje novi izum:

*Taylorov stroj bio je ipak velik, težak i skup tako da su ga mogle kupiti jedino bolnice i slične ustanove. Sam aparat sastojao se od velikog tapeciranog stola na koje je trebala leći pacijentica, vezana uz parni stroj. Dio koji je tada proradio, neki predmet okruglog oblika stršio je iz tapeciranoga dijela i emitirao vibracije u međunožje. Taylor je, naime, naglašavao da ženama ne treba dopustiti da same i bez nadzora koriste taj stroj jer je postojala opasnost od pretjerane uporabe.*¹⁹¹

Bilo je još raznih pokušaja da se konstruira aparat slične namjene, primjerice vibratori s pogonom na oprugu koja se navijala ili pak na nožni pogon, poput šivaćega stroja, no učinkovita se „sinhronizacija“ teško uspijevala ostvariti.¹⁹² Način pokretanja vibratora bio je tada teško rješivi problem, pa su se i u XIX. stoljeću koristili razni modeli iz prethodnoga stoljeća na „vodeni pogon“, nazvani također „tuš za intimu“ i korišteni su u ženskim odjelima otmjenih toplica i lječilišta. No i ti „vibratori na vodu“ dugo su ostali tek luksuzni proizvodi ekskluzivne uporabe, jer je malo stanova imalo toplu vodu s dovoljno snažnim tlakom.

Prvi vibrator s pogonom na baterije konstruiran je u Švedskoj 1875., malih dimenzija i uporabno prikladniji. Bio je načinjen od mesinga s drvenom ručkom i bakalitnom polugom koja se pokretala gore-dolje i pružala mogućnost stimulacije. Kasnije je korišten usavršeni model engleskog liječnika Josepha Mortimera Granvillea (1833.-1900.), u početku namijenjen ublažavanju mišićnih bolova (*vibromasser*), a potom kao sprava za masturbaciju „histeričnih žena“. Usput je zanimljivo spomenuti da je o Granvilleovu životu i radu snimljen film, britanska romantična komedija pod karakterističnim naslovom *Oh my God! La Petite Histoire du plaisir* u režiji Tanye Wexler.¹⁹³ „Ručni vibrator“ unio je neočekivane promjene u raširenost njegove uporabe. Dok se radilo o glomaznom i skupom aparatu, „pacijentice“ su ga koristile pod nadzorom liječnika, no kao prenosiva i širokom krugu dostupna sprava, postao je dio privatne uporabe – u ženskim salonima, frizerskim radnjama, privatnim kućama ... Ipak je vibrator prošao dugi put do aparata koji se koncem XIX. stoljeća reklamirao u oglasima s

---

¹⁸⁹ Isto, str. 134-135.

¹⁹⁰ Na i. mj.

¹⁹¹ Isto, str. 137.

¹⁹² Na i. mj.

¹⁹³ Isto, str. 139-140.

naslovom poput ovoga: *Sva uživanja mladosti pulsiraju u tebi!* Iako je ženska seksualnost i dalje bila pod nadzorom, *Swedish Vibrator* ili *Swedish Movement* uspješno se reklamirao i prodavao. Vibrator je gotovo postao predmet poput sušila za kosu, ventilatora, toster, čajnika ... U reklamama se isticalo da je „aparat općenito dobar za zdravlje“! Iznenada je, upozorava Englund, poslije 1920. oglašavanje naglo iščezlo iz novina, iako pravi razlog tomu nije poznat! Autor pomišlja da bi se taj zaokret mogao dovesti u vezu sa sve većom produkcijom pornografskih filmova, napose razvikanog i rekordno gledanog „Udovičinog zadovoljstva“ u kojemu je „glavna uloga“ pripala jednom predmetu – vibratoru!¹⁹⁴ Nastavak povijesti vibratora – kao „sophisticirane“ sprave raširene uporabe – pripada XX. stoljeću.

---

¹⁹⁴ Isto, str. 140-141.

12. Lepeza mijena i pobuna: kriza braka - žena u svijetu „lažnih alternativa“

Filozofskim žargonom rečeno, žena i njezino biće egzistiraju u „autentičnoj solidarnosti prividno posve suprotstavljenih likova metafizike i ideologije, te u organskom jedinstvu takvih lažnih alternativa sa zbiljnošću dominacije, nasilja i represije (...)“¹⁹⁵ Iz te uvodne postavke filozofa Lina Veljaka potječe i njegova tvrdnja da u „dovršenom svijetu u kojemu bića jesu ono što uopće mogu biti, uspješnija bića (...), što se svojim aktualiziranjem približavaju punoći svoje potencije, dok manje uspješna ili manje sretna bića zastaju na putu i ne uspijevaju aktualizirati značajniji dio svoje potencije.“¹⁹⁶ A u tom „uspostavljanju hijerarhije“ između pojedinih vrsta ljudi, gradi se ljestvica na kojoj opstoji „pojam čovjeka ... različitog od, primjerice, pojma *oruđa koje govori*: rob nije *zoon politikon*, žena nije čovjek, muško dijete je *čovjek u mogućnosti* i tako redom“.¹⁹⁷ Osobito veliku opasnost prevladavanju spomenutih negativnih društvenih sindroma predstavlja ne samo prikrivanje, već, kako ističe Veljak, „metafizičkom opravdavanju isključivanja pojedinih kategorija ljudskih bića iz punoće dioništva u (...) univerzalnosti“.¹⁹⁸ U prvome se redu to odnosi na žene (još od Aristotelova vremena), ali i na strance, kulturno različite, sve neprilagođene, drukčije ...

Bi li zamjena pojma *čovjek* „politički korektnijim“ pojmom *ljudsko biće* (ili engleskim *human being*) „fizički i metafizički“ dovelo u sklad ženinu nazočnost u „punini dioništva“, da uporabim autorov termin? Veljak je u tom pogledu skeptičan, a kritički se odnosi i prema terminološkom dvojstvu *muškarac / žena*, jer je to *rodno / spolno* dvojstvo, kako izrijeком naglašava, „u nekom smislu nekorektno (...) već i zbog toga što u sebi sadrži isključenje svih onih ljudskih bića koja se iz bilo kojih razloga ne mogu ili ne žele uvrstiti u rečenu bipolarnost (...)“.¹⁹⁹ Nije, dakle, riječ o lingvističkoj terminologiji, već o „samim korijenima uskraćenosti ljudskih bića u mnogostrukostima ljudskog dostojanstva i autentičnosti opstanka“.²⁰⁰ Konačni zaključak o „politički korektnom govoru“ svodi se na postavku o potrebi „ispravljanja zatečenih (patrijarhalnih i svih drugih) nepravdi“.²⁰¹

---

¹⁹⁵ Usp. Lino Veljak, *Prilozi kritici lažnih alternativa*, Beograd 2010., str. 7.

¹⁹⁶ Isto, str. 12.

¹⁹⁷ Na i. mj. Kurziv je autorov.

¹⁹⁸ Isto, str. 18. Pod pojmom „dioništvo“ autor svakako podrazumijeva društvenu podjelu na one koji sudjeluju i na one koji su isključeni iz svakodnevnih praksi.

¹⁹⁹ Isto, str. 19. To stajalište Veljak potkrjepljuje citatom iz članka Milana Polića, *Rod u dekonstrukciji i rekonstrukciji spola*, objavljenom u kolektivnom djelu *Filozofija i rod* (uredili Gordana Bosanac, Hrvoje Jurić i Jasenka Kodrnja), Zagreb 2007.

²⁰⁰ L. Veljak, *Prilozi kritici*, n. dj., str. 19-20.

²⁰¹ Isto, str. 22.

Napose se valja zadržati na Veljakovim postavkama u poglavlju naslovljenom *Ontologizacija rodne diferencije kao apstraktna antiteza klasičnoj metafizici*.²⁰² Autor doslovce slijedi tragove koji vode od „apstraktnog hipostaziranog pojma“ *Čovjek* prema njegovu dešifriranju u pojmu *Žena*, dakle, „u drugosti“. U misaonoj i filozofskoj tradiciji Zapada *čovjek* zapravo znači *muškarac*. Ta se tvrdnja, dakako, ne ograničava jedino na filozofiju već je stoljećima vrlo raširena u svakodnevnici, a izrijeком nazočna u ruralnim i perifernim urbanim područjima, primjerice i u ženskim izričajima: *ja i moj čovjek, rekla sam mom čovjeku, ona sa svojim čovjekom* itd. U ovim izričajima žena nije čovjek, ona je drugo, od *Čovjeka* različito. Veljak se pritom poziva i na istraživanja filozofkinje J. Kodrnje²⁰³ uz zaključak da se takva tradicije provlači još od Aristotela. U spisima grčkog filozofa čovjek je *anthropos** (*aner, andros*, dakle *mužjak*), dok je žena, *gyne**, po definiciji isključena iz opsega pojma *čovjek*. Veljak zaključuje:

*Ona (žena) je, više implicitno negoli izvedeno, nešto na pola puta između ljudskog i ispodljudskog (životinjskog) bića. Dapače, uzmemo li u obzir utemeljenje ovakve odredbe čovjeka, pokazat će se da je žena, i to načelno, ispod razine oruđa koje govori. (...) Bića su poredana po načelno vječnoj i nepromjenljivoj hijerarhiji, a kriterij njihova redosljeda temelji se u naravi njima svojstvene mogućnosti. Granica ontologijsko-ontički različitih bića principijelno je neprelazna (...). Neprelaznost ontologijsko-ontički različitih bića važi dakako, i za područja što ga zauzimaju ljudska bića.*²⁰⁴

Filozofi XIX. stoljeća, poput Kanta, Hegela, Schopenhauera, Nietzschea i onih idućega stoljeća, poput Martina Heideggera (1889.-1976.), Rudolfa Carnapa (1891.-1970.) i Ludwiga Wittgensteina (1889.-1951.) prihvaćali su androcentrizam, dakle pogled na svijet iz muške perspektive u kojemu muškarac zauzima središnje mjesto. Za njih je takav odnos bio „samorazumljiv“, uz upozorenje da kada god dominira takvo poimanje bitka ostaje nazočna i ideja o principijelnoj nepromjenljivosti struktura opstanka i ustrajnost na zadržavanju zatečene hijerarhije bića, uključujući i hijerarhiju koja dominira u okružju ljudskih bića.²⁰⁵ Prema autorovome mišljenju „(re)ontologizacija Muškarca i Muškosti“ opstoji u patrijarhalnim naslagama neokonzervativnih stajališta, a potom – u bilješci ispod crte – navodi osobni izazovni obrataj znamenite Nietzscheove teze o *natčovjeku*. Njemački filozof zastupa mizoginiju, glorificira vrline muškosti, navlastito grubost i smisao bitka nalazi u

²⁰² Isto, str. 23 i dalje.

²⁰³ Isto, str. 23; citirano po L. Veljaku: Jasenka Kodrnja, *Pojam čovjek – aspekti asimetrije i hijerarhije*, u *Filozofska istraživanja*, vol. 90., sv. 3, Zagreb 2003.

²⁰⁴ L. Veljak, *Prilozi kritici*, n. dj., str. 24.

²⁰⁵ Isto, str. 28.

natčovjeku ..., a Veljak uz to dodaje: „*jedan ženski Nietzsche* predstavljao bi apstraktnu antitezu“.²⁰⁶ Ipak, napominje da *metafizika Žene* ima jaču poziciju od *metafizike Muškosti*, jer je gotovo nezamislivo da bi se iz *ženskih atributa* (primjerice solidarnosti, nježnosti, brige, sposobnosti rađanja i očuvanja života) „mogle izleći onakve nakaze kakve se rađaju iz slavljenja *muških vrlina*, poput grube sile i nasilja, ideala nadmoći, konkurentske borbe, dominiranja nad drugim itd. Ipak, autor zaključuje da je poteškoća u nečemu drugom, a to je da „vumenistička metafizika“ (pogotovu ona viktimistički konotirana) je nemoćna pred „apstraktnom antitezom maskulinocentrističke metafizike i njezinim mačističkim derivatima“. Naglašava se da „nije stvar u tome da se jednoj apstrakciji suprotstavi druga, nego da se izade izvan okružja stalno iznova hipostaziranih apstrakcija“.²⁰⁷ Izlazak iz toga zatvorenog kruga treba tražiti u „pluralnoj diferenciranosti“ čiji temelj „i nije *muškarac kao takav*, ni *žena kao takva* (...) već isključivo zbiljska žena i zbiljski muškarac koji žive zbiljske živote u višestrukoj i mnogostrukoj povezanosti, isprepletenosti i suprotstavljenosti, unutar i preko spolnih, rodnih i svih drugih granica i razlika i koji sve to žive unutar zatečenih i iznova uspostavljenih neravnoteža moći (...).²⁰⁸ Upozorava se da se navedene „neravnoteže moći“ ne mogu ukidati dok postoji vrtnja u začaranom krugu raznih ontologizama i gnoseologizama, jednako onih maskulinocentrističkih ili onih koji ističu „htijenje za ukidanjem baštinjenog patrijarhalnog karaktera metafizike a da se pritom kritički ne ispituju sva takva nastojanja (...)“.²⁰⁹

Nekoliko karakterističnih navoda objašnjavaju mentalnu okoštalost stvarnosti *prije Krista* i one *poslije njega* u kojoj se žena-filozof ili filozofkinja gotovo i nije mogla pojaviti. Najveći mislilac antike – čija je misao stoljećima (sve do danas) pridonosila razvoju filozofije, monoteizma, pa nadalje prava, demokracije, klasične umjetnosti i dr. – strogo je isključivao ženu iz *polisa* jer nije raspolagala intelektualnim moćima koji su bili dani muškarcu koji je jedini *zoon politikon*, dok je žena pripadala domeni *oikos* – kućnoga domaćinstva. To ne znači da u Aristotelovo i Platonovo doba nije bilo mudrih i naobraženih žena (Diotima, ženski lik u Platonovoj *Gozbi* raspravlja s muškarcima, ljubiteljima filozofije) i da ih nije bilo u idućim stoljećima (primjerice Margherita Navarska, autorica *Heptamerona*²¹⁰ ili mističarka Tereza Avilska²¹¹), no XIX. stoljeće – „najfilozofskije“ od svih

²⁰⁶ Isto, str. 36 i bilješka 36.

²⁰⁷ Isto, str. 38.

²⁰⁸ Isto, str. 38-39.

²⁰⁹ Na. i. mj. Usp. u zanimljivom dodatku članku, pod naslovom *Zašto u filozofiji nema žena?*, Veljak razmatra varijacije svojeg odgovora; u zaključku svojih razmatranja Veljak se zalaže da filozofija „preispita svoju androcentrističku poziciju i svoje (...) služenje nasljeđenoj patrijarhalnoj hijerarhiji vrijednosti“, odnosno da „filozofijsko mišljenje ne može više biti privilegirani muški poziv“, L. Veljak, *Prilozi kritici*, n. dj., str. 45.

²¹⁰ Usp. Lisjen Fevr (Lucien Febvre), *Ljubav sveta, ljubav profana. Oko Heptamerona*, Novi Sad 2015.

dotad – nije iznjedrilo i poznate filozofkinje / *žene filozofe*, usporedive sa znamenitim muškim ličnostima.²¹² *Madame de Staël* – žena - intelektualka najvišega dometa, prisutna u francuskoj pa i sveeuropskoj kulturi na razmeđu XVIII. i XIX. stoljeća – pripada rijetkim iznimkama. Treći dio svoje knjige *O Njemačkoj* posvetila je filozofiji i moralu, u poglavljima gdje suptilno raspravlja *O filozofiji*, *O persiflaži koju je uvela određena vrsta filozofije*, iznoseći usto i *Opće napomene o njemačkoj filozofiji*, razpravljajući o *Kantu*, *vjeri*, *zanosu*, *mistici*, *boli*, *kontemplaciji* i sl.²¹³

Držim zanimljivim u daljnjem tekstu razmotriti kako su uvaženi filozofi XIX. stoljeća gledali na brak u lepezi mijena i pobuna uslijed sve dužeg i dužeg životnog vijeka ljudi a time i sve dužeg bračnog suživota „životnih partnera“.

12.1. Unatoč svemu „brak je udruga muškarca i žene“

Koncem XVIII. i početkom XIX. stoljeća u proceduri sklapanja braka zapadnoga svijeta nastaje velika promjena: država je uspjela potisnuti Crkvu i preuzeti nadzor nad ljubavnim vezama. Od osnivanja Sjedinjenih Država Amerike (1783.) građansko je vjenčanje bilo obvezno, dok se u Francuskoj, u doba Revolucije, pravo na građanski brak i na razvod ostvarilo nešto kasnije.²¹⁴

Matične knjige vjenčanih – dotad moćna crkvena dokumentacija i svjedočanstvo o tome je li brak valjan ili nije, je li potkrijepljen sakramentom ili će biti stigmatiziran kao

---

²¹¹ Sveta Terezija Avilska (Avila, grad i pokrajina u Španjolskoj), pravim imenom Alba de Tormes (1515. - 1582.), mističarka, književnica, svetica i reformatorica redovničke zajednice karmelićanki.

²¹² Usp. Jure Jerić, Luka Roje, Dante Stipica, *Žene u filozofiji*, URL: hrcak.srce.hr/file/79176 (15.3.2017.).

²¹³ *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 10, Zagreb 2008., str. 192. – Anne-Louise Germaine Necker de Staël (poznatija pod imenom Madame de Staël) (1766.-1817.), osnivačica salona u kojem su se okupljali pristaše liberalne ustavne monarhije. Nakon sukoba s revolucionarima, a potom i Napoleonovim vlastima, od 1792. boravila je izvan Francuske, najčešće u Švicarskoj, Njemačkoj, Italiji, Rusiji, Švedskoj i Engleskoj. Vratila se u Francusku nakon restauracije 1804. Njezina su djela imala velikog odjeka u francuskoj (i uopće u europskoj) kulturi, posebice *Esej o izmišljenom*, *O utjecaju strasti na pojedinca i naciju* (1796.) kojemu se divio i na njemački jezik preveo veliki Goethe; *O književnosti promatranoj u odnosu na društvene institucije*, *Razmatranja o samoubojstvu*, no najveći je uspjeh postigla opsežnim djelom *O Njemačkoj*, čije su ideje dominirale sve do Francusko-pruskog rata 1870. Izabrana poglavlja toga djela objelodanjena su i u hrvatskome prijevodu (u seriji Vrhovi svjetske književnosti, Zagreb 2007., navedeni naslovi prevedeni su na str. 223-323.). Prenijela je iz Njemačke riječ „romantizam“ u Francusku uz objašnjenje: „Naziv „romantičan“ nedavno je uveden u Njemačkoj kako bi označio pjesništvo kojemu je izvoriste pjev trubadura, ono koje je rođeno iz viteštva i kršćanstva.“

²¹⁴ Više u: Jacques Attali (u suradnji sa Stephanie Bonvicini), *Ljubavi: Povijest muško-ženskih odnosa*, Zagreb 2012.

„nezakonit“ – prelaze u ruke civilnih vlasti. Građanskoj državi brak je nastavio biti institucija od velikoga društvenog interesa, jer joj trebala radna snaga i vojska. Pod udar dolazi celibat, proglašen teškom povredom dužnosti i obveze svakoga građanina. U vrijeme revolucionarnih previranja u Francuskoj isticani su i prijedlozi da se neženje prisili nositi upadljivu komičnu odjeću! Valja istaknuti važan zahtjev tada avangardne spisateljice, revolucionarke i feministkinje Olympe de Gouges (1748.-1793.), autorice *Povelje o pravima žene i građanke*, koja je 1791. tražila jednakost u pravima između žena i muškaraca, navlastito pravo glasa, pravo na posjedovanje imovine i pravo na razvod. Dvije godine kasnije, „u ime slobode srca“, izglasan je zakon o razvodu zbog nepodudarnosti naravi, procedura je svedena na najnužnije podatke i nakon brzo provedenog procesa mirenja, brak je bio razvrgnut. No, Konvent je bio zatrpan neočekivanom lavinom zahtjeva za razvod, pa je rok nakon neuspjelog sudskog mirenja produžen na šest mjeseci. Novu veliku promjenu unio je Napoleonov *Građanski zakonik* s dobro poznatom i puno puta citiranom definicijom:

Brak je udruga muškarca i žene koji se ujedinjuju zato da nastavu vrstu, da jedno drugom pomažu u nošenju životnoga tereta i da dijele zajedničku sudbinu.

Godine 1804. *Građanski je zakonik* umjesto vjerskog – koje je ostalo dobrovoljno – službeno valjanim proglasio civilno vjenčanje. Ukidanjem prava na razvod temeljem nepodudarnosti naravi, taj je zakonik opet uspostavio dominaciju muškarca nad ženom, iako je dopuštao sporazumni razvod kao i onaj zbog ženina preljuba, osude jednog od supružnika zbog „osude na sramnu kaznu“, nasilja ili činjenice da suprug pod istim krovom drži suležnicu. Preljubnicu zakon kažnjava s tri mjeseca do dvije godine zatvora, a postojala je i zabrana sklapanja braka sa sudionikom preljuba. Zakonik iz 1804. propisivao je jednaku podjelu naslijeđene imovine među djecom što je izazivalo otpor jer se tako usitnjavao posjed. Izlaz se tražio u sklapanju brakova sa susjedima i rođacima. Vjersko i civilno vjenčanje počinju se prakticirati i polovicom stoljeća postaju općeprihvaćeni običaji među katolicima Europe. Građanski se obred obavljao pred gradonačelnikom, a crkveni pred župnikom. Tada nastaje još jedna polarizacija: dok se žene-pučanke sve češće udaju iz ljubavi, građanke, plemkinje i pripadnice dinastija i dalje su ostajale „tijela za manipulaciju“ u obiteljskim bračnim strategijama oko širenja imanja, novca i utjecaja.

Građanski svijet druge polovice XIX. stoljeća nastojao je izbjeći nepromišljene, na brzinu sklopljene i nepoćudne brakove uvađanjem susreta mladih osoba oba spola na čajankama, mondenim okupljanjima, večerama, primanjima i plesovima. Iako su ta okupljanja

bila zabavna i opuštajuća i pridonosila upoznavanju i zbližavanju, djevojke pritom nisu imale priliku saznati nešto više o spolnosti, jer bi interes za to prijetio „gubitkom dobrog glasa“. Momci i djevojke srednjih i radničkih slojeva susretali su se na radnim mjestima, šetnjama na korzu, u kabareima i plesnim kavanama. Postupno su se mijenjali odnosi, pa muškarci i žene sve više otvoreno razgovaraju o pitanjima braka i spolnosti, žene sve češće odlučuju o izboru bračnoga partnera ... Uza sve to, još uvijek prevladavaju dogovoreni i bilježničkim ugovorom potvrđeni brakovi. Ritual sklapanja braka postaje uniformiran, prilagođen svim društvenim slojevima: započinje najavama u misama (tzv. *napovjedi*), ugovorom, određivanjem miraza, eventualno (za one imućnije i uglednije) objavom u novinama, pripremanjem odjeće, organiziranjem banketa, vjerskog i civilnog obreda. Od polovice XIX. stoljeća uvodi se običaj da i mladoženja nosi prsten na četvrtom prstu. Brak je bio okrunjen još jednom „bajkovitom okolnošću“ proizašlom rađanjem turizma u Velikoj Britaniji u kojoj se već na početku XIX. stoljeća uvriježila tradicija bračnih putovanja nakon svadbenih slavlja. Običaj se počeo širiti i na kontinentu, najprije s dozom ustezanja zbog ironičnog epiteta „putovanja na engleski način“, a potom, od oko 1840., postaje uobičajeno, gotovo obvezno i kao „bračno putovanje“ i dio ceremonije vjenčanja.

Brak je stoljećima bio predmetom obiteljskih strategija, nastojanje da se „bogatim udavačom“ ili mladoženjom iz imućne kuće poveća imanje i stekne ili proširi društveni utjecaj. Odsutnost emocija, želje i naklonosti pokrivala se uvjeravanjem žena da će s vremenom „naučiti voljeti svoje muževe“, fizički i psihički često neželjene i odbojne.²¹⁵ U ponekim slučajevima – najprije iznimno, potom sve češće – žene su ipak tražile „dokaz“ muškarčeve naklonosti ili ljubavi. No, nijedna takva izjava nije mogla nigdje biti „ovjerena“, niti se mogla davati nikakva „potvrda“ da će se budući muž toga pridržavati.

Autor knjige *An Intimate History of Humanity* (1994.) ističe da se „kriza muževnosti“ pojavila u Sjedinjenim Američkim Državama još šezdesetih godina XIX. stoljeća i da je taj sindrom i u idućim generacijama ostao nazočan.²¹⁶ William Andrus Alcott (1798.-1859.), američki pedagog, odgojitelj i liječnik prihijatar, u knjizi *The Young Wife* (1838.) osvrnuo se na već tada uvriježeno mišljenje da „ljubav muškarca i žene nužno mora početi opadati nakon vjenčanja“. U svojoj je psihijatrijskoj praksi i istraživačkom radu nailazio na pisma u kojima su pojedini parovi, napose nevjeste, izražavali sumnju i bojazan zbog „velikih i nepoznatih bračnih obveza“, zbog potrebe udovoljavanja mužu, zbog „straha od vezivanja za cijeli život“,

---

²¹⁵ Kako se požuda koju muškarci osjećaju prema ženama, i prema drugim muškarcima, mijenjala tijekom stoljeća. U: Theodore Zeldin, *Intimna povijest čovječanstva*, Zagreb 2005., str. 106.

²¹⁶ Na i. mj.

jednako kao i naslućaja zastrašujućih odgovornosti“ ... Takve su strepnje bile potiskivane i zatajene jer nije postojala kultura bračnog dijaloga ni iznošenja osjećaja i razmišljanja - jednako liječniku, kao ni partneru. Po tradiciji spolovi su i dalje bili svrstani u dva posebna fizička i mentalna svijeta. Spomenuti liječnik-psihijatar Alcott navodi dvije karakteristične izjave svojih pacijenata iz 1860.: muškarac je izrijeком priznao kako se „muški rod boji pokazati svoje pravo lice“, a s time se poklopila tvrdnja neke žene da „društvo ne dopušta iskrena i otvorena prijateljstva između muškaraca i žena“, pa samim tim ni povjeravanja intimnih problema i strahova. U krajnjoj crti muškarci su morali čuvati reputaciju jačega spola, jer im je o njoj ovisio uspjeh i prestiž u društvenoj sredini. Bili su daleko od pomisli da bi se sa ženama upuštali u intimne razgovore o kompleksnim, konfliktnim i neravnopravnim situacijama u bračnoj vezi. Po Alcottu žene su već od početka XIX. stoljeća pokazivale nastojanje da ublaže javno mnijenje po kojemu su svoju reputaciju mogle očuvati jedino diskrecijom o svojem bračnom životu i hinjenom stidljivošću, čime su većim dijelom gubile samopouzdanje i prepuštale se „divljenju naoko samopouzdatih, dominantnih i napadnih muškaraca“ koji su izigravali svoju snagu i odlučnost. Budući da se tijekom bračnoga života često bjelodano pojavljivala „muška slabost i neodlučnost“, sve je više prodiralo saznanje da muškarci zapravo „žele ženu u čije iskustvo i prosudbu mogu imati povjerenja“. ²¹⁷ Spontano se i postupno iz tih životnih iskustava, počelo javljati nastojanje za što boljim pronalaženjem „pravoga muškarca“ i stjecanjem iskustva s njime kao mogućim partnerom u budućem braku. Takve su ideje mogle nastati samo u glavama siromašnijih slojeva, u radničkim obiteljima, gdje imovinski interesi nisu puno utjecali na odabir žene ili muža. Tako je 1896. u slengu siromašne američke mladeži nastala riječ *dating* („hodaње“) kao oznaka za druženje, upoznavanje, tjelesno zbližavanje ²¹⁸ ... *Hodaње* će u XX. stoljeću postati uobičajeni ritual, gotovo „predbračna obveza“ mladih naraštaja cijeloga svijeta.

12.2. Punokrvnost ženskog bića

Produljenjem životnoga vijeka u XIX. stoljeću, napretkom medicine, higijene i kulture življenja, produljio se i život parova, po statističkom računu na oko petnaest godina. Iz muškog očišća – čak i velikana ondašnje misli – počelo se postavljati pitanje kako tako dugo živjeti s istom osobom u bračnoj vezi? Znameniti filozof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770.-1831.) odgovorio je na to pitanje s dozom ciničnog mirenja sa sudbinom:

---

²¹⁷ Isto, str. 107.

²¹⁸ Na i. mj.

*Pa tako da se pada pod utjecaj crnih misli i svega ostalog.*²¹⁹

Francuski utopijski socijalist Charles Fourier (1772.-1837.) bio je daleko radikalniji. Zgražao se nad monogamijom, zagovarao je potpunu jednakost spolova, a usto je preporučivao poligamiju i pravo svih osoba na orgazam i nesputanu erotiku, čak i za vrlo stare muškarce kojima bi ljubavne usluge pružale mlade djevojke, *bajadere*. Taj svijet sveopće, pa i spolne harmonije odigravao bi se, po Fourieru, u malim komunama, tzv. *falansterijama*. Slobodnu spolnost doživljavao je kao moćno sredstvo smanjivanja društvenih napetosti i konflikata:

*Svaka ugušena strast proizvodi suprotnost koja je jednako štetna kao što bi prirodna strast bila blagotvorna.*²²⁰

Ipak je duh toga vremena potpunije i dublje od ostalih pisaca osjetila i u svoje književno djelo prenijela jedna žena – francuska spisateljica George Sand (1804.-1876.). Nakon što je 1816. u Francuskoj ukinut razvod braka, lik njezinoga romana, Jacques, obraćajući se svojoj zaručnici, izrijeком iznosi kritiku prevladavajućih društvenih konvencija:

*Društvo će vam diktirati riječi zakletve: zaklet ćete se da ćete mi biti vjerni i pokorni, to znači da ćete voljeti samo mene i u svemu me slušati. Jedna od tih zakletvi je apsurdna, a druga bijedna. Ne možete odgovarati za svoje srce, čak ni kad bih bio najveći i najsavršeniji među muškarcima; ne smijete obećati da ćete me slušati jer bi to značilo uniziti nas oboje. Ah, čujte, ne govorimo o svom vjenčanju: govorimo kao da trebamo biti ljubavnici. – Onda zašto se vjenčati? – Jer nam društvena tiranija ne dopušta da drukčije imamo jedno drugo.*²²¹

I znameniti književni kritičar, teoretičar i biograf Hippolyte Taine (1828.-1893.) – zagovornik naturalističkog pokreta, sociološkog pozitivizma i historicističke kritike u francuskoj književnosti – zastupa ideju o slobodnome razvodu braka:

*Proučavamo jedno drugo tri tjedna; volimo se tri mjeseca; svađamo se tri godine; trpimo se trideset godina, a djeca sve počinju ispočetka.*²²²

Prema filozofu Arthuru Schopenhaueru (1788.-1860.) – koji vidi spoznajno objašnjenje u volji, u biti metafizičkoj i nadindividualnoj, bezrazložnoj i slijepoj, bez smisla i cilja dok je

---

²¹⁹ Na i. mj.

²²⁰ *Civilizacija i novi socijetarni svijet. Charles Fourier* (izbor Mile Joka), Zagreb 1980.

²²¹ Navedeno prema Attaliju, n. dj., str. 189-190.

²²² Isto, str. 190.

ljudski život tek manifestacija te volje, ujedno beskonačna patnja s nizom životnih poraza pa je stoga ovaj svijet najgori od svih mogućih svjetova – i ljubav je, sukladno tomu, samo maska prolaznog seksualnog nagona, „apetit nad apetitima“, kako se doslovce izrazio:

*Svaka ljubavna naklonost (...) samo je (...) jasnije određen seksualni instinkt, individualiziraniji (...), a seksualni instinkt tek želja koja čini samo čovjekovo biće (...). Stoga ljubav na koncu nužno vodi u razočaranje. Ljubav je neprijatelj. Ako vam tako odgovara, neka vam bude luksuz i razbibriga, ponašajte se prema njoj kao umjetnik (...). Popustiti ljubavi znači dozivati nesreću, prepustiti bezbroj drugih bića jadu ...*²²³

I jedan od teoretičara socijalističkih ideja Friedrich Engels (1820.-1895.), filozof i političar, uz Karla Marxa, suutemeljitelj historijskog materijalizma, u djelu o obitelji kritizirao je monogamni brak kao organizaciju:

*.....izrabljivanja žene u svijetu kućne proizvodnje (...) s jasnim ciljem rađanja djece neospornog očinstva (...), jer će ta djeca jednoga dana doći u posjed očeva imutka kao izravni nasljednici.*²²⁴

U *Manifestu komunističke partije* (1848.) kojega potpisuju Marx i Engels izrijeком stoji:

*Buržuj gleda u svojoj ženi prosto oruđe za proizvodnju. Pošto čuje da oruđa za proizvodnju treba zajednički da se eksploatiraju, on i ne može da stvar zamisli drukčije nego da će sudbina pripadanja zajednici pogoditi i žene. On ne sluti da se radi baš o tome da se ukine položaj u kome su žene samo oruđa za proizvodnju. Uostalom ništa nije smješnije od visokomoralnog užasavanja naših buržuja o tobožnjoj službenoj komunističkoj zajednici žena. Komunisti nemaju potrebe da uvode zajednicu žena, ona je gotovo uvijek postojala. Naši buržuiji, ne zadovoljavajući se time što im na raspolaganju stoje žene i kćeri njihovih proletera, da o službenoj prostituciji i ne govorimo, nalaze glavno zadovoljstvo u tome da zavode supruge jedni drugima. Buržoaski brak u stvarnosti je zajednica žena. Komunistima bi se najviše smjelo predbaciti da, na mjesto licemjerno prikrivene, hoće da uvedu službenu, otvorenu zajednicu žena. Uostalom, po sebi se razumije da sa ukidanjem sadašnjih odnosa proizvodnje iščezava i zajednica žena koja iz nje proizlazi, tj. službena i neslužbena prostitucija.*²²⁵

Ovaj poznati i nebrojeno puta citirani odlomak iz *Manifesta Komunističke partije* izazivao je polemike ideoloških neistomišljenika, ali i naknadna tumačenja njegovih sastavljača, počevši od Karla Marxa i Friedricha Engelsa pa do inih predstavnika marksističkoga pogleda na

---

²²³ Na i. mj.

²²⁴ Friedrich Engels, *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države; Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*, Zagreb 1973.

²²⁵ Karl Marx-Friedrich Engels, *Manifest komunističke partije i dr...*; Odabrana djela klasika marksizma; izdanje Naprijed, Zagreb, 1973. (uredili: Zvonko i Nataša Tkalec), str. 42.

svijet. Sporna sintagma „zajednica žena“ poslužila je „buržuskim kritičarima“ da *komuniste* optuže za nastojanje da žene pretvore u „kolektivno vlasništvo“, čime bi u društvu nestala i obiteljska zajednica muža i žene. Odgovor Marxa i Engelsa, potom i ostalih marksista, u potpunosti se uklapao u marksističku ideju o ukidanju privatnoga vlasništva i izrabljivanja koje *buržoazija* vrši nad *proleterima* (onima koji nemaju ništa, osim svoje djece) i siromašnom *radničkom klasom* koja radi za kapitaliste. Autori *Manifesta Komunističke partije* u polemičnom odgovoru naglašavaju da je žena za kapitaliste „oruđe za proizvodnju“ djece, tj. nasljednika vlasnika svih sredstava za proizvodnju i da je potlačena i obespravljena u kapitalističkome sustavu. Djeca su u *buržujskom braku* odgajana da se brinu isključivo o interesima vlastite obitelji, dok bi komunistički oblik odgoja djecu usmjeravao prema brizi za opće društvene interese. U takvome bi odgoju prevladavao javni a ne uski obiteljski interes. Marksisti upozoravaju i na činjenicu da *buržujima* i njihovome kapitalu stoje na raspolaganju ne samo vlastite supruge, nego i žene i kćeri proletera koje su zbog neimaštine prisiljene da se prostituiraju. Osim toga, buržuji jedni drugima zavode žene. „Zajednica žena“, iskorištavanih i poniženih, i pretvorenih u „sredstva za proizvodnju djece“ postoji u kapitalističkome društvu. Doslovce ta rečenica glasi: „Zajednica žena je pojava koja sasvim pripada građanskom društvu, a danas postoji u prostituciji. Prostitucija se zasniva na privatnom vlasništvu i nestaje zajedno s njim. Dakle, komunističko društvo umjesto da uvodi zajednicu žena, ono je, naprotiv, ukida.“²²⁶ Marx, Engels i marksisti općenito odbacuju teorije koje prenaplašavaju prirodne razlike između spolova i smatraju da, kada je riječ o duhovnim i intelektualnim sposobnostima, razlike i ne postoje. U njihovim vizijama budućega društva „nestat će ovisnost žene od muškarca i ovisnost djece od roditelja“. Marxova kći i njezin suprug izrije kom ističu:

*Smatramo da će prevladavati monogamija. Ima otprilike isto toliko muškaraca koliko i žena, a najljepši ideal je, izgleda, skladno i trajno ujedinjenje dvaju ljudskih života. Takav ideal, koji se danas gotovo ne može dostići, zahtijeva bar četiri stvari: ljubav, poštovanje, intelektualnu usklađenost i savladavanje životnih potreba.*²²⁷

U većini navedenih slučajeva, osim potonjeg, muškarci unisono razmišljaju o monogamiji, slobodu traže jedino muškarci i to za muškarce. Žene su i dalje bile isključene iz toga oblika muške pobune, ženski se preljub i dalje posebno osuđuje i procjenjuje drukčijim društvenim i javnim mjerilima. Francuski povjesničar Jules Michelet (1798.-1874.) brani mušku nevjeru, no ogorčeno se obrušio na ženin preljub:

²²⁶ Karl Marx i Friedrich Engels, *Rani radovi*, Zagreb 1953.

²²⁷ Eleonora Marx-Eveling i Edward Eveling; navedeno prema knjizi Jovana Đorđevića, *Žensko pitanje – Antologija marksističkih tekstova*, Beograd 1975.

*Ženska izdaja ima goleme posljedice koje muška uopće nema. Žena ne samo da izdaje, ona izručuje muževljev život i čast, predaje ga ruglu, pokazivanju prstom, zviždanju, bukačima; izlaže ga opasnosti da strada, da ubije čovjeka ili ostane ismijan, što je gotovo isto kao da navečer preda ključ ubojici.*²²⁸

Unatoč tim grubo isticanim razlikama i nejednakostima u procjeni muško-ženskih odnosa, u poodmaklim godinama druge polovice XIX. stoljeća, katolička se Europa postupno oslobađala krutih stajališta Crkve, pa i pitanje razvoda braka dolazilo je na dnevni red. U kratkotrajnoj Pariškoj komuni (od 18. ožujka do 28. svibnja 1871.) vraćene su odredbe braka iz doba Francuske revolucije, no ukidanje spomenutoga Bolandova zakona o zabrani razvoda uslijedilo je tek Naquetovim zakonom 1884. Život bračnih parova postaje sve slobodniji, čemu pridonosi miješanje društvenih klasa. Jacques Attali s pravom je ustvrdio da „brakovi postaju sredstvo društvene mobilnosti žena“.²²⁹ Stil života postaje sve manje staleški podijeljen, nestaju granice nekadašnjih zabrana i krutosti lažnoga morala. Na mjestima opuštenih zabava, primjerice u kabareima, zajednički se susreću aristokrati, bogati rentijeri, plesačice, glumice, namiguše i kurtizane. Preljubi postaju predmetom svakodnevnih šaljivih priča i ogovaranja, zanimljiva građa za uspješna, katkad remek-djela, katkad tek *bulevarskih komada* – u kojima se gledatelji gromko smiju ljubavniku skrivenom u ormaru – poput onih Jacquesa Offenbacha (1819.-1880.), Georges Feydeaua (1862.-1921.), Eugènea Labichea (1815.-1888.), Oscara Wildea (1856.-1900.), Tristana Bernarda (1866.-1947.), Sacha Guitryja (1885.-1957.) i drugih glazbenika i literata. U takvom se društvenom ozračju bar djelomično počinje mijenjati odnos između muškaraca i žena: ona može odbiti nametnuti brak, ona bira, ona voli ... Žena postaje punokrvno biće, ona kojoj, kako se izrazio Picasso, „vonja ispod pazuha“, svjesna svoje tjelesnosti.²³⁰

---

²²⁸ Navedeno po Attaliju, n. dj., str. 190.

²²⁹ Na i. mj.

²³⁰ Citirano prema Attaliju, n. dj., str. 193.

13. Izazovi muškosti: „slika svijeta“, „lude ljubavi“ i romantika

Iako je društveni – svjetovni i crkveni, pravni i moralni – nadzor naoko bio uspješan u provođenju svjetovne monogamije, u mnogim su segmentima svakodnevice izbijali pojedinačni otpori, suprotstavljanja, pobune ... U svim žanrovima umjetnosti, slikarstva, glazbe i književnosti, u kazalištima, kabareima, krčmama, tavernama, pivnicama i privatnim zabavama pojavljuju se novi oblici odnosa koje konzervativni krugovi nazivaju „ludim ljubavima“ i kritiziraju ih kao apologiju društveno opasnog „razvrata“. Sugestivnom *Golom Majom* (1790.-1800.) Francisco Goya (1746.-1828.) istaknuo je zahtjev za slobodnim slikanjem ženskoga tijela bez vjerskih i pseudomoralnih zabrana. Iako je u njegovom slučaju intervenirala i Inkvizicija, u domeni kreativnih usmjerenja europskih duhova i umova, sloboda misli, izražavanja i oblikovanja više se nije mogla spriječiti. Giuseppe Verdi (1813.-1901.) – svojim je znamenitim skladbama *Oberto, grof San Bonifacia*, *Rigoletto*, *Trubadur*, *La traviata* i *Aida* – operu pretvorio u mjesto doživljaja ljubavnih osjećaja. Francuski književnik Alfred de Musset (1810.-1857.) u proznim djelima, poput *Marijaninih hirovi*, *Ne igray se s ljubavlju*, *Svijećnjak*, *Ispovijest djeteta stoljeća* i dr., iznimno je uspješno kreirao varijacije ljubavnoga govora, erotične senzualnosti, usto i osobne osjećaje autobiografski intonirane.

Društvena se klima mijenjala, no mnogi su običaji ukazivali na kontinuitet. Većina pisaca XIX. stoljeća, od Victora Hugoa (1802.-1880.) do Emilea Zole (1840.-1902.), bila je otvoreno poligamna, a u svojim su djelima opisivali kako građansko društvo nemilosrdno gazi osjećaje i na prvo mjesto stavlja novac. Dio pisaca, nadahnjujući se Voltaireovim životnim stajalištima, odlučili su ostati neženje. Primjerice, Guillaume Apollinaire (1880.-1918.) oženio se tek pred odlazak na front, neposredno prije smrti od rasprskavajuće granate. Skladatelj Pjotr Iljič Čajkovski (1840.-1893.) javno je tvrdio da bi ga „izludjelo još nekoliko dana u braku“... Francuski književnici Gustav Flaubert (1821.-1880.) i Stendhal (1783.-1842.) s najviše su senzibiliteta i literarne snage, bolje od ijednoga književnika u XIX. stoljeću, opisali žensku strast i ljubav, istaknuvši da su one hrabrije od muške strasti i ljubavi, sposobne i spremne srušiti sve konvencionalne prepreke i krenuti u novi život. Flaubert je u romanu *Gospođa Bovary* opisao posljedice muškoga nedostatka ljubavi prema ženama:

*On više nije upotrebljavao, kao nekad, one tako slatke riječi koje su joj izazivale suze, niti je bilo više onih strastvenih milovanja, koja su je dovodila do ludila, tako da njihova velika ljubav, u koju je sva bila utonula, kao da je pod njom počela bivati sve manja, poput vode kakve rijeke koja ponire u svoje korito, i ona ugleda blatno dno.*²³¹

Ovo – nazovimo ga *muško očište* koje pozitivno odjekuje u ženskoj duši – bilo je izvrgnuto kritici, javnoj osudi, zgražanju, sudskom progonu ...

Varijacijama ljubavnih osjećaja bavio se i drugi veliki književnik XIX. stoljeća, Marie-Henri Beyle, poznatiji pod pseudonimom Stendhal (1783-1842.). Njegovo djelo *O ljubavi* (1822.) predstavlja autentičan primjer muškog pogleda na ženu i ljubav iz ugla esejistički koncipirane estetske teorije i tjelesnoga doživljaja. Stendhal je postavio teoriju tzv. „kristalizacije“ ljubavi kao „operacije duha koji iz svega što se prikazuje otkriva da predmet ljubavi ima nova savršenstva“, te razlikuje četiri posebna oblika ljubavi: *ljubav-strast, ljubav-sklonost, tjelesnu ljubav i ljubav iz taštine*. I dodaje: *savršena ljubav može samo nadahnuti grozu prema spolnosti*.²³²

U drugoj polovici XIX. stoljeća razmatranja o ljubavi obilježena su apologijom seksualnosti i erotizma i to, kao i obično iz – muškog očišta! Nove tendencije svoj najizrazitiji domet dosežu u likovnoj umjetnosti, po nekim stajalištima upravo u znamenitoj slici *Olimpya* Edouarda Maneta (1832.-1883.), izravnoga prethodnika impresionista, začetnika novog likovnog smjera koji je označio prekretnicu u francuskom i europskom slikarstvu. Naslikano 1863. platno predstavlja prostitutku imenom Olimpya čije su ime neki Manetovi protivnici maliciozno iščitavali u latinskoj igri riječima – *olim pia* („nekoć sveta“). Olimpyja je naslikana u pozi ispružena tijela dok joj sluškinja crnkinja pruža buket cvijeća, svakako dar nekog udvarača, mršava je i seksipilna, što je bilo suprotno modi onoga vremena kada je „prava žena“ trebala biti korpulentna i velikih oblina. Mačka, naslikana uz Olimpyju, označava izazov, jer simbolizira nevjeru, za razliku od „vjernoga psa“. Konfiguracija slike shvaćena je kao svojevrsna apologija plaćene ljubavi i razvrata. Maneta se optuživalo i da je to djelo komponirao prema „pornografskim fotografijama“ koje su potajno kružile mondenim salonima Pariza. Neki su nazočnost „crne sluškinje i crne mačke“ povezivali s utjecajem Baudelaireove zbirke pjesama *Cvijeće zla*, tada također proskribirane. Zbog oštre kritike i otvorenih napada utjecajnih konzervativnih krugova na Maneta, *Olimpyja* je bila uklonjena i smještena u „Salonu odbijenih djela“ (*Salon des Refusés*).

---

²³¹ Gustave Flaubert, *Gospođa Bovary*, Zagreb 1957.

²³² Stendhal (Marie-Henri Beyle), *O ljubavi*, Zagreb 1976.

Iduće godine navlastito su dva umjetnička slikarska djela izazvala skandaloznu pozornost javnosti, a ujedno i najavila nedvojbeno oslobađanje ženskoga tijela i muške seksualnosti – *Podrijetlo svijeta* Gustava Courbeta (1819.-1877.) i *međunožje kipića* pod imenom *Iris* Augustea Rodina (1840.-1917.). „Podrijetlo svijeta“ (*L'Origine du monde*) sugestivno je iako kontroverzno realistično ulje na platnu samoukoga slikara novog realizma iz 1866. Slika u krupnom kadru prikazuje jedino genitalije i abdomen nage žene na postelji s raširenim nogama. Izdvajajući akt u groplanu, a izostavljajući glavu, ruke i noge, dodatno je naglašena erotika slike. Courbet je odbacivao akademizam i njegove glatke idealizirane aktove (kao što je npr. *Rođenje Venere*), te je izravno osuđivao dvoličnost društvenih pravila Drugog Carstva koje je erotiku, čak i pornografiju, dopuštalo jedino u mitološkim ili somnambulnim slikama. Nasuprot tomu Courbet je inzistirao na istinitosti i njegov je realizam testirao granice društveno prihvatljivoga. Maxime Du Camp (1822.-1894.), pisac i fotograf, vidjevši sliku kod njezina kupca izjavio je kako ona „daje realizmu posljednju riječ”. Slika ima vrlo burnu povijest, nalazila se u raznim privatnim kolekcijama, između ostalih i u onoj psihijatra i filozofa Jacquesa Lacana (1901.-1981.). Od 1995. izložena je u *Musée d'Orsay* u Parizu i još uvijek ima snagu da šokira i izazove cenzuru.²³³ Ipak valja upozoriti na primjedbju povjesničara umjetnosti Philippea Di Folca (1964.), kojega citira Attali da...

.....smo tada bili još daleko od toga da vidimo muški akt koji je naslikala žena.²³⁴

Godine 1902. tada dvadesetogodišnji Pablo Picasso (1881.-1973.) koračao je u XX. stoljeće crtežom koji vrlo realistično, otvoreno i sa svim detaljima prikazuje ženu „sumnjiva morala“ kako izvodi *fellatio* njegovom bliskom prijatelju Isidoreu Nonellu.²³⁵ Tom je umjetnički uobličenom simbolikom otvoren put eksplicitnom izražavanju muških seksualnih želja i maštarija, no prikaz i slobodno izražavanje ženinih fantazija, autentičnih orgazama, intimnih nagona, žudnja i strasti odgođeno je za neko drugo vrijeme.

---

²³³ Attali, n. dj. Fotografija slike u boji nalazi se na str. 189.; također i na: [https://hr.wikipedia.org/wiki/podrijetlo svijeta](https://hr.wikipedia.org/wiki/podrijetlo_svijeta) (20.05.2016.)

²³⁴ Attali, n. dj., str. 189.

²³⁵ Crtež je na cijeloj stranici objavljen u knjizi Jacquesa Attalija, n. dj., str. 191.

14. Molly kao alter ego Joyceove seksualne Odiseje

Biografija Molly, pravim imenom Marion Tweedy – sugestivne ženske ličnosti iz znamenitoga romana *Uliks* Jamesa Joycea – pripada XIX. stoljeću: u njemu se rodila i u listopadu 1888. vjenčala s Leopoldom Bloomom, rodila kćer i sina, doživjela smrt ovoga potonjeg, upuštala se u ljubavne avanture, maštala o svojem tijelu i od prirode darovanim tjelesnim požudama.

U četvrtak, 16. lipnja 1904., na *Bloomov dan / Bloomsday*, Joyce u posljednjem poglavlju romana *Uliks*, pod naslovom *Penelopa*, bilježi njezin dugi solilokvij, struju misli ispričanu bez interpunkcije ... Sam autor objasnio je da poglavlje o Molly predstavlja njezina ženstvenost kao „golemu kuglu“ koja se ravnomjerno i polako vrti oko svoje osi i njezine četiri središnje točke – *ženinih grudi, stražnjice, maternice i vulve* definirane četirima ključnim riječima: *jer, dno, žena i da*. Iako je to poglavlje opscenije od ostalih, ono odiše savršenim zdravljem, životno neizbježnom *prljavom* meditacijom, plodnošću, privlačnošću, mudrošću, razboritošću ... odiše *vječnim ženskim*. Kao da odašilje poruku: *Žena sam. Ja sam meso koje stalno govori da*. Tako je James Joyce osmislio svoju Molly. To je Molly, prototip žene, iz Joyceova muškog očišta. Molly je „igračka“ muškog imaginarija intelektualno i erotski moćnog muškarca ... To što Molly „zamišlja i priča“ o svojoj seksualnosti, zapravo su muška maštanja ... Iza svake Mollyine seksualne ekstaze stoji erotska fantazija „muškog očišta“ – Joyceova muškog doživljaja *ženstvenosti / ženskosti* ... Monolozi Molly Bloom u suštini su muške maštarije, ostvarene, skrivene ili priželjkivane ...

Struja Mollynih ženskih, ženstvenih, erotski nabijenih misli i maštarija dok tone u san pokraj već zaspalog supruga Leopolda, teče od sjećanja na ljubavi iz mladosti, na svoje grudi koje su ljepše od muških genitalija, na muža s kojim nema spolnih odnosa od smrti njihova sina, na ljubavnika koji joj pruža seksualno zadovoljstvo, na mjesečnicu koja dokazuje da nije zatrudnjela s ljubavnikom ..., da bi se prije no što je zaspala prisjetila erotskog susreta s Bloomom na Gibraltaru, kada je pristala udati se za njega, ponavljajući onaj „da“ iz svojega ženskog rječnika, koji joj je i tom prigodom namijenilo piščevo „muško očište“:

... gdje sam bila Planinski cvijet **da** kada sam stavila ružu u kosu kako to rade one andaluzijske djevojke ili **da** stavim crvenu i na to kako me je poljubio pod Maurskim zidom i pomislila sam dobro ili on ili netko drugi i onda sam mu očima naredila **da** me opet zamoli **da** i onda me on upitao hoću li reći **da** planinski moj cvijete i najprije sam ga zagrlila **da** i privukla ga dolje k sebi da osjeti tako moje tako mirisave grudi i srce mu je kucalo kao ludo i rekla sam **da** hoću **Da**.²³⁶

Molly Bloom gotovo da je svojim snažnim i osebujnim erotskim senzibilitetom iz XIX. u XX. stoljeće prenijela neke poruke i senzibilitete, potisnute, javno nedopuštene, moralno neprihvatljive svjesne i podsvjesne, no, vjerojatno oduvijek, duboko skrivene u ženskim dušama ... Skrivena „svijest“ i „podsvijest“ ženskoga bića u tom se vremenu našla na prekretnici, usudila bih se reći – i na uzlaznici ... Više od pola stoljeća nakon Molly, majka jednoga velikog i nedavno umrlog književnika, Pétera Esterházya, u djelu svojega sina mogla je ostaviti slično svjedočanstvo:

*Odлучila sam da ću slobodno živjeti kao muškarci, neovisno, čvrsto, u vjetru, ali tako da tome neću pridavati važnost, prihvatit ću svaki dar, delikatesu ili zlonamjernu šalu kao da mi pripada. Gospodarica sam, glavni lik svoga života, tako sam odlučila.*²³⁷

Obje „struje svijesti“ – odluke i postupci – samo su unutarnja snimka ženskoga doživljaja sebe i svoje suštine. I ne radi se o nekoj pobuni koja prijeti opstanku svijeta! Tek o pravu na priznavanje nečeg što kao „osebujno ženino“ opstoji u njezinoj nutrini i što teži slobodi i pravu građanstva. Uostalom, jednako Molly, kao i gospođa Esterházy, iz svojih su se ženskih sanjarija vratile u postelju pokraj zaspalih muževa.

---

²³⁶ James Joyce, *Uliks*, Opatija 1991., str. 761. (s engleskog reueo Luko Paljetak.)

²³⁷ Péter Esterházy, *Pomoćni glagoli srca*, Zagreb 2003., str. 44.

15. Zaključak

Devetnaesto je stoljeće obilježeno velikim društveno-političkim promjenama, odjecima onih velikih potresa kojim je Francuska revolucija navijestila novi europski poredak, ali je, istodobno, stvorilo i drukčiji odnos društva prema ženskom pitanju. I u Hrvatskoj su se, iako u manjem opsegu, osjetili odjeci tih zbivanja. Djelomično izravno, a ponajviše posredstvom utjecaja njemačkih / austrijskih intelektualnih krugova.

Počeo se mijenjati odnos prema ženinoj podređenosti muškarcu, izniknule su nove ideje o ženskom minimalnom i specijaliziranom obrazovanju, o njegovanju neke prizemne razine ženskih talenata. Mogu se navesti primjeri muškog poticanja elementarnih ženskih vrlina kao što su sviranje klavira ili pjevanje arija na kućnim večerama / zabavama srednje ili više elite, sposobnost žena da podučavaju djecu u razdoblju pučkog i srednjeg školovanja ... Žena je ipak u prvome redu trebala obavljati ulogu supruge i majke po diktatu i željama muškarca. Takav je status žena, unatoč povijesnom skoku prema višem i humanijem stupnju njihovih prava, napose onih političkih (kao što su pravo glasa, obrazovanja i sudjelovanja u javnome životu) – ostao do danas dio političkih strategija, nikako ne obilježje modernoga društva u kojem su živjeli europski i hrvatski intelektualci, ideolozi, muški moćnici koji su mogli utjecati na promjene u društvu.

U središtu ovoga diplomskog rada našao se Blaž Lorković, amblematična ličnost druge polovice XIX. stoljeća, koji je djelom *Žena u kući i u društvu* (Zagreb 1883.) znatno utjecao na *ženino mjesto* u tadašnjoj Hrvatskoj. Ideje Francuske revolucije o ženi i ženskome pitanju u Habsburškoj Monarhiji, posredstvom kompilacijskoga teksta Lorenza von Steina, stigle su i u Hrvatsku i našle osebujnu obradu u spomenutom Lorkovićevom djelu.

Nedvojbeno su Lorkovićeva razmatranja uključivala ne samo europski postrevolucionarni pogled na ženu, već i hrvatsku tradiciju u njezinoj transformaciji. Lorković povezuje kuću i ženu u nerazdvojnu cjelinu. „Kuća je ženino carstvo“, a granica njezinog prostora obilježena je „kućnim pragom“. Istodobno, Lorković u ženi vidi „ekonoma kuće“, voditeljicu brige za uravnoteženo funkcioniranje njezinoga ekonomskog stanja. Stajališta ovog ekonomskog stručnjaka zrcale se u mentalnim pogledima na ženu u hrvatskome i europskome društvu XIX. stoljeća, poglavito u utjecajnim krugovima filozofa, ekonomista-moralista, ideologa o ulozi „žene u kućnom gospodarstvu“.

U nizu poglavlja dva se bitna pitanja protežu tekstem diplomskog rada – problem ženinog *habitata* i muškog *očišta*. U spomenutim djelima žene su vezane uz prostor kuće, one se, kako to ističu proučavatelji i proučavateljice povijesti žena, nalaze „u sjeni“, odnosno

„nevidljive“ su u svojoj iznimno važnoj i neizostavnoj ulozi. Spomenuti Blaž Lorković, iako veliča ulogu žene u obitelji, ipak je svodi na kućni prostor, tipični ženin *habitat*. Ipak, već u drugoj polovici, a navlastito potkraj XIX. stoljeća u krugovima društvenih elita, javljaju se sve brojniji slučajevi izlaska žena „iz sjene“ i stupanja na javnu scenu.

Ono što će ženu i njezinu rodnu posebnost pratiti tijekom cijeloga XIX. stoljeća (svakako i kasnije) – to je *muško očište*: pogled, prosudba, kritika, nastojanje za korigiranjem, a u prvome redu nadzor nad ženinim ophođenjem, njezinim osebnim ženskim težnjama i pokušajima zadobivanja ravnopravnog položaja u obitelji, društvu i javnome životu. *Muško očište* – ključna je riječ u definiranju položaja žene u europskom i hrvatskome društvu XIX. stoljeća. Upravo su iz *muškog očišta* intelektualaca sročena pravila o podčinjavanju žena, njihovoj podređenosti, oduzimanju prava izbora muža, uskraćivanju sigurnosti unutar braka, isticanju ženske obveze u razmnožavanju, uz nijekanje uživanja u spolnom činu. *Muško očište* najveću je vrijednost „drugog spola“ usmjerilo na ženskost, plodnost i djevičanstvo.

Sintagma *muško očište* izniknula je iz konteksta one kultne misli Simone de Beauvoir prema kojoj je ženski spol određen ne biološkom već društvenom definicijom, pri čemu žena shvaćanje sebe formira pod utjecajem okoline. Žene su, drži de Beauvoir, definirane kao „drugi spol“ od strane patrijarhata, a dominantna skupina društva – dakle budni nadzor „muškog očišta“ – ženama neprestano lijepi sve nove i nove stereotipne epitete. Svojim je opsežnim djelom De Beauvoir izrekla oštru kritiku nametnutoga stanja prema kojem je muškarac apsolutan i transcendentan, a žena nedovršena i osakaćena. Od toga polazi i moje fokusiranje na *muško očište*, na te dvije riječi koje obilježavaju ženske živote.

U diplomskome radu, analizirala sam primjere *muškog očišta* intelektualaca s hrvatskoga i zapadnoeuropskoga područja, ali i *ženska očišta* kao osebujna i većim dijelom muškim pogledima prilagođenim stajalištima. Žena je nedvojbeno „biće pod nadzorom“ u svekolikom očištu oba spola. U pedagoškim priručnicima, kao i u novinskom tisku prevladavaju stereotipna gledišta hrvatskoga društva XIX. stoljeća o ženi, kući i kuhinji kao idealnom prostoru / *habitatu* njezine opstojnosti. *Ženin habitat* stoljećima je ostajao u prostoru mentalno klaustrofobičan i zidovima ograđen oblik neslobode. *Izlazak* žene iz ideološkog i rodnog *zatvora* bio je – u nekim povijesnim okolnostima – moguć jedino kao uključivanje žene-*domaćice* ili žene-*majke* u njezinoj biološkoj i tradicionalnoj funkciji. Intelektualno *muško očište* bilo je vrlo kritično prema ženi. Filozofi XIX. stoljeća, poput Kanta, Hegela, Schopenhauera, Nietzschea (ali i onih idućega stoljeća, primjerice Martin Heidegger, Rudolf Carnap, Ludwig Wittgenstein i dr.) prihvaćali su androcentrizam.

Devetnaesto stoljeće, obilježeno značajnim industrijskim i tehnološkim napretkom, izmijenilo je strukture staroga svijeta, starinska obiteljska gospodarstva poprimila su drukčiju organizaciju, a to je dovelo do promjene uloge žena ... One su bile suočene s rigidnom spolnom podjelom rada: muškarac tada postaje obrazovani, izučeni ili priučeni stručnjak, kvalificirani radnik čijim se trudom i zaradom hrani obitelj. Dok su u prethodnoj epohi oba spola sudjelovala u prikupljanju dobara i prihoda, sada je muškarac dobio epitet *hranitelj obitelji*, a žena je svedena na manje važnu i nižu razinu.

Višestruko osmišljen, gotovo sveobuhvatan, koncept muškosti – temeljen navlastito na spolnom identitetu – oblikovan je u doba prosvjetiteljstva. Konačne je konture dobio između 1860. i 1880. i postao je hegemonistički koncept muškosti, povezan s usponom ideologije građanskoga društva. Koncept muškosti zahvatio je sveukupno društvo i predstavljao je stalni (javni kao i individualni) izvor sukoba. Uloga žena i „model ženskosti“ definirani su prema muškosti. Ujedno postaju sve širi društveni diskursi koji pogoduju utjecaju koncepcije muškoga „hegemonističkog modela“. Uz tradicionalne, u kojima se ističu razlike između spolova – medicinska djela, moralističke upute, književnost, teološke propovjedi i vjerska literatura, ikonografija, novine, primjeri iz svakodnevnoga života ... – pojavljuju se čimbenici nastali tijekom industrijske revolucije i privrednoga razvoja uopće, kao i modernizacije društva (pravo na obrazovanje i stručno usavršavanje, sindikalni pokret, štrajkovi, položaj u obitelji).

U novonastalom društvenom okružju Europe promijenio se i odnos prema ženi. Novi odnos nije joj donio oslobađanje od predrasuda i stereotipa, već se „drugi spol“ počeo promatrati intelektualnim – znanstvenim ili pseudoznanstvenim očistom. Ispoljavanje ženske prirode proglašavano je „patološkim stanjem“, niknule su ideje i krilatice o „lutajućoj maternici“, „histeričnom paroksizmu“, lansirane su ideje o postanku histerije i njezinom liječenju, izumljena su sredstva za obuzdavanje prirodnih nagona.

Bez obzira na postojanje različitih stajališta koja su težila, jednako u „naprednim europskim“ zemljama kao i u „zaostaloj Hrvatskoj“ – u prvome redu onih iz *muškog očišta* – prema progresu i modernijim, pomirljivijim i funkcionalnijim odnosima među spolovima, stvarne prilike nisu se korijenito izmijenile. Žena je ostala tradicionalno potčinjena s tek djelomično promijenjenom ulogom, dok je muškarac (samo u teoretskim i deklarativnim segmentima) najavio novi odnos prema ženskome pitanju, a zapravo je i dalje zadržao svoju dominaciju. U tom smislu, *ženin habitat* ostaje prvenstveno područje njezina doma, omeđenog kućnim pragom kao simboličnom granicom svjetova što slikovito pokazuje Blaž Lorković u svojoj popularnoj knjizi. Kad je riječ o građanskom sloju, iskorak iz doma u

područje rada moguć je u slučajevima koji su na svoj način vezani za odsutstvo muškarca – *hranitelja*. Najprostranjenija skupina radno aktivnih žena iz građanskog sloja su učiteljice, one za svoj rad primaju plaću ali se, dok su u službi ne mogu udavati. Zatim, udovice koje, okružene poštovanjem okoline, ukoliko je potrebno mogu postati poslovno aktivne i nastaviti posao pokojnog supruga jer su „ispunile udajom svoju društvenu ulogu i očekivanja“. Iskorak iz doma u sferu društva, pripadnicama građanskog sloja postaju potrošnja i moralno ponašanje koje postaju dio njihovog klasnog identiteta.

Potkraj XIX. stoljeća (sve do izbijanja Prvoga svjetskog rata) novi su društveni odnosi postupno mijenjali muško-ženske odnose. Nastupalo je razdoblje ženskog otpora i pobuna, koji su uzdrмали tradicionalnu instituciju braka i istaknuli zahtjeve za pravičnim vrednovanjem uloge žena, njihove ličnosti i radnog doprinosa. Iz takvih se nastojanja rodio i novi rakurs muškog očista i otvorila raznolika lepeza umjetničkih – likovnih, književnih (pjesničkih i proznih) ostvarenja, glazbenih, estetskih ... pogleda – na ženu. Stvaralački pristup obilježili su ne samo drukčiji već i snažniji i sugestivniji doživljaji ženinih tjelesnih i duševnih obilježja

U XIX. stoljeću umjetnici sve prodornije zadiru kreativnim pogledima u žensko biće. Izlaze iz mode idealizacije hladnih kipova grčkih mitoloških božica kao i renesansnih prikaza žena, počinju prevladavati novi slikarski trendovi. Na portretima se poglavito ističe žensko tijelo, naglašava se žudnja i libidozni porivi. Portreti s muškim likovima oslikani su tako da istaknu ozračje ličnosti, dok se žene prikazuju pretežito kao aktovi. Tjelesnost i seksualnost ženini su subjekti, katkad na rubu vrijeđanja ćudoređa (slikarima su bile najprivlačnije istaknute i *fatalne* žene u aktovima). Takvim provokacijama i očitim subverzivnim djelovanjem, pridonijeli su buđenju društvene svijesti i polakom skidanju „okova“ sa žene i njezine ženstvenosti.

Muško *očiste* intelektualca XIX. stoljeća na ženu i njezin *habitat*, kao što je pokazano u ovom radu, složeno je pitanje koje uz stare, tradicionalne i moralizatorske argumente unosi i nove, znanstvene (ili pseudoznanstvene), psihološke, ekonomske i umjetničke elemente. Zatvaranjem građanske žene u kuću, no istovremeno njezinim prikazivanjem u društvenoj sferi, intelektualci XIX. stoljeća trasirali su paradoks svojim idejama / idealima / utopijama koje će se dijametralno suprotno iskazati već ubrzo, nakon Prvoga svjetskoga rata, u turbulentnom XX. stoljeću.

16. Summary:

Women's Habitat from the 19th Century Male Intellectual's Viewpoint

Women's *habitat* presents the basic starting point for the entire history of women. In the thesis I have selected just one fragment of female history: *the male intellectual's viewpoint*.

The impetus for this work was Blaz Lorkovic's book „*The woman at home and in society*“, published in 1883 in Zagreb. Lorkovic's book served as a particularly interesting historical source which fit well into the methodological series of newer transdisciplinary, historiographical approaches we call history of daily life, history of mentality, history of sensibility, history of sex and gender, women's studies.

The syntagm „male viewpoint“ arose from the context of the cultish thoughts of Simone de Beauvoir, which promote the idea that the female is defined not by biology but by society; that is, woman's concept of herself is formed under the influence of her surroundings. De Beauvoir asserts that women are defined as the „second sex“ by the patriarchy. In her far-ranging work, De Beauvoir strongly criticized the imposed condition by which the male is absolute and transcendent, and the female incomplete and crippled. The „male view“ places the greatest value of the „second sex“ on femininity, fertility (along with denial of enjoyment in the sexual act), and virginity.

The stereotypical point of view in 19th century Croatian society considered women, home, and kitchen as the Ideal and as such a totally compact space; that is, the *habitus*, or foundation of women's existence. Intellectually, the male viewpoint was extremely critical toward women. The 19th century philosophers, such as Kant, Hegel, Schopenhauer, and Nietzsche, accepted androcentrism, or the view of the world from the male perspective in which the male occupies the central space. The female *habitat* remained for centuries in a mentally claustrophobic space, a walled-in form of imprisonment. The departure of the female from the ideological prison of gender was – in certain historical contexts – only possible if it was connected to her biological and traditional function as woman-*homemaker* or woman-*mother*.

The 19th century was marked by significant industrial and technological progress. Women were confronted with rigid gender divisions in the area of labor. The male assumed the role of the educated, well-trained expert, a qualified worker whose efforts and salary feed his family. While in the previous century, both sexes participated in producing goods and income, the male now assumed the title of „provider for the family“ and the woman was

relegated to a less important, lower level – formulated in the time of the Enlightenment as a hegemonistic concept. The role of the woman and the „model of femininity“ were defined in relation to masculinity.

In the second half of the 19th century, Catholic Europe gradually freed itself from this rigid dogma. In the newly established European social environment, the relationship toward women changed. This newly awakened feminism provoked discomfort and a peculiar type of fear; the detection of a female nature was proclaimed a „pathological condition“, and ways were invented to restrain natural urges, resulting in the emergence of various pseudo-scientific *viewpoints*.

At the end of the 19th century came a period of female resistance and rebellion which shook the traditional institutions of marriage and emphasized demands for a fairer evaluation of women's roles, personalities, and contributions to the labor force.

However, within the cultural zones, regions, and territories of Europe, with their diverse cultural and economic levels, the conditions for gender equality – as envisioned in theoretical terms – have not been created. Progress toward this goal remains even today an alarmingly slow process.

17. Literatura i izvori

Literatura:

Addison, Joseph, *Što se mene tiče ... Odabrani eseji*, Zagreb 2012.

Attali, Jacques (u suradnji sa Stephanie Bonvicini), *Ljubavi: Povijest muško-ženskih odnosa*, Zagreb 2012.

Beauvoir, Simone de, *Drugi spol*, Zagreb 2016.; **Beauvoir, Simone de**, *Drugi pol, Životno iskustvo*, Beograd 1982.

Briggs, Asa, *Socijalna povijest Engleske*, Zagreb 2003.

Bryson, Bill, *Kod kuće. Kratka povijest privatnog života*, Zagreb 2015.

Cetina, Maria, *Giuseppina Martinuzzi. Documenti del periodo rivoluzionario*, Pula 1970.

Diga, Žak [Jacques Dugast], *Kulturni život u Evropi na prelazu iz 19. u 20. vek*, Beograd 2007.

Đorđević, Jovan, *Žensko pitanje – Antologija marksističkih tekstova*, Beograd 1975.

Engels, Friedrich, *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države; Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*, Zagreb 1973.

Engleska književnost (uredili Breda Kogoj-Kapetanić i Ivo Vidan), Zagreb 1986.

Englund, Peter, *Male istorije*, Beograd 2009.

Esterházy, Péter, *Pomoćni glagoli srca*, Zagreb 2003.

Lisjen Fevr (Lucien Febvre), *Ljubav sveta, ljubav profana. Oko Heptamerona*, Novi Sad 2015.

Fourier, Charles, *Civilizacija i novi socijetarni svijet* (izbor Mile Joka), Zagreb 1980.

Freud Sigmund, Breuer, Josef, *Studije na području histerije*, Beč, 1895 (Zagreb, 1998).

Gross, Mirjana – Szabo, Agneza, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb 1992.,

Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija – Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 1996.

Heler, Agnes, *Teorija istorije*, Beograd 1984.

Hrvatski biografski leksikon, Zagreb, 1983., 2009., 2003.

Hrvatska opća enciklopedija, Zagreb, 2000., 2001., 2002., 2003., 2005., 2006., 2007., 2008.

(Napomena: ponegdje naslov glasi: *Hrvatska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, sv. 1. Zagreb 1999. - sv. 11, Zagreb 2009., od sv. 6 (2004.) do sv. 11 (2009.) knjige dobivaju vanjski kolorirani omot s *izmijenjenim* naslovom: *Hrvatska opća enciklopedija*.)

- Ibsen, Henrik**, *Nora / Kuća lutaka*, Zagreb 2007.
- Iveljić, Iskra**, *Očevi i sinovi, Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb, 2008.
- Joyce, James**, *Uliks*, Opatija 1991.
- Lorković, Blaž**, *Žena u kući i u društvu*, Zagreb 1883.
- Lorković, Blaž**, *Izabrana djela*, Zagreb 2002.
- Marx, Karl – Engels Friedrich**, *Manifest komunističke partije ...*; Odabrana djela klasika marksizma, izdanje Naprijed, Zagreb, 1973. (uredili: Zvonko i Nataša Tkalec).
- Marx, Karl - Engels Friedrich**, *Rani radovi*, Zagreb 1953.
- Milanović, Božo**, *Hrvatski narodni preporod u Istri, knj. I. (1797.-1882.)*, Pazin 1967.; *Hrvatski narodni preporod u Istri, knj. II. 1883.-1947.)*, Pazin 1973.
- Miles, Rosalind**, *Tko je skuhao Posljednju večeru? Ženska povijest svijeta*, Zagreb 2009.
- Nikolić Jakus, Zrinka**, *Uvod u studij povijesti – Historiografski praktikum*, Zagreb 2008.
- Perrot, Michelle**, *Moja povijest žena*, Zagreb 2009.
- Perrot, Michelle**, *L'air du temps, Essais d'ego-histoire* (priređio Pierre Nora), Paris 1987.
- Sand, George**, *Intimni dnevnik i drugi autobiografski tekstovi*, Zagreb 2004.
- Sand, George**, *Povijest mog života*, Rijeka 2005.
- Scott Wallach, Joan**, *Rod i politika povijesti*, Zagreb 2001, 2003.
- Scotti, Giacomo**, *Giuseppina Martinuzzi. Socijalizam i domovina*, Pula – Rijeka 1979.
- Simonton, Deborah**, *Woman in European Culture and Society: Gender, Skill and Identity from 1700.*, New York, 2011.
- Storia delle donne in Occidente dal Rinascimento al Età moderna**, Bari 1991.
- Šmale, Wolfgang**, [Wolfgang Schmale], *Istorija muškosti u Evropi (1450 - 2000)*, Beograd 2011.
- Thomas, Chantal – Ormen Catherine**, *Povijest donjeg rublja*, Zagreb, 2011.
- Tocqueville, Alexis de**, *Stari režim i Revolucija* (s pogovorom Rade Kalanja, *Modernost Tocquevillova poimanja demokracije*), Zagreb 1994.
- Tomašić, Dinko**, *Društveni i politički razvitak Hrvata. Rasprave i eseji*, Zagreb 2013.
- Tomljanovich Brooks, William**, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Zagreb, 2001.
- Vargas Llosa, Mario**, *Raj iza drugog ugla*, Zagreb 2007.
- Veljak, Lino**, *Prilozi kritici lažnih alternativa*, Beograd 2010.
- Vukelić, Vilma**, *Tragovi prošlosti*, Zagreb, 2003.
- Zbornik radova sa stručnog skupa o Dragojli Jarnević**, Karlovac 2013.

Zeldin, Theodore, *Intimna povijest čovječanstva*, Zagreb 2005.

Župan, Dinko, *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*, Osijek – Slavonski Brod 2013.

Znanstveni članci i rasprave:

Čapo Žmegač, Jasna, Antun Radić i suvremena etnološka istraživanja, *Narodna umjetnost*, god. 33, br. 2, Zagreb 1997.

Felice-Rošić, Ada, *Arhitektura i feminizam*. URL: <https://pogledaj.to/arhitektura/arhitektura-i-feminizam>

Gross, Mirjana, „Nevidljive“ žene, Erasmus: časopis za kulturu demokracije, god. 1, br. 3, Zagreb 1993.; *Prema hrvatskom građanskom društvu...*, Zagreb, 1992.

Jerić, Jure, Roje Luka, Stipica Dante, *Žene u filozofiji*, URL. hrcak.srce.hr/file/79176

Novljan, Fran, Boljun. Kmiecki život i už(a)nci. Etnološka monografija (1898.-1899. i 1950.-1960.), *Zbornik za narodni život i običaje HAZU*, knj. 58, Zagreb 2014.

Ograjšek-Gorenjak Ida, *Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19.stoljeća*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 34/35/36, 2004.

Peić Čaldarović, Dubravka, *Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 29, Zagreb 1996.

Internet stranice:

<http://www.hrcak.srce.hr>

https://hr.wikipedia.org/wiki/podrijetlo_svijeta

<https://pogledaj.to/arhitektura/arhitektura-i-feminizam>

http://www.pravo.unizg.hr/pe/onkp/blaz_lorkovic

Novine:

Rudež, Tanja, *Histerija: ne postoji više kao dijagnoza, ali postoji kao zarazni kulturološki fenomen*, tjednik Globus, br. 1365, Zagreb 2017.